

Povijest jednog zlikovca: kako je hrvatska historiografija prikazivala bana Khuena?

U radu se istražuju ocjene hrvatske historiografije razdoblja dugog banovanja grofa Khuena-Héderváryja (1883-1903). Problematiziraju se razlozi dugotrajno negativnog pisanja o njegovoj političkoj ostavštini i djelovanju u Hrvatskoj, kao i kontroverze koje su se vezale uz njega i njegove suradnike (Kršnjavi, Bollé). Također se razlažu uvjeti pod kojima u historiografiji postupno dolazi do promjene paradigme, odnosno blage dekonstrukcije razdoblja i izmjene percepcije samog režima bana Khuena. U obzir se uzimaju relevantna djela, pregledi, sinteze i druge monografije te stručna istraživanja u kojima se davala jasna interpretacija Khuenove vladavine u periodu od 1901. do najnovijih radova u hrvatskoj historiografiji.

I. UMJESTO UVODA: FENOMEN KRAJA STOLJEĆA

Ideja da se nešto posebno događa pred kraj jednog stoljeća, da je potrebna rekapitulacija, sagledavanje ili da se jednostavno gleda unatrag ili unaprijed, javljala se na različite načine kroz prošlost, najjasnije od izuma mehaničkog sata. O tome su britanski povjesničari prije više desetljeća osmislili jednu zanimljivu radijsku emisiju iz koje je kasnije proizašao i utjecajan zbornik *Fins de Siècle: How Centuries End, 1400-2000* (2000).¹ Iz angloameričke historiografije uvriježio se i kod nas termin „prijelaz stoljeća“ (*turn of the century*), iako je za specifičnost razdoblja oko 1900. možda bolji izravan prijevod francuskog – kraj stoljeća (*fin de siècle*).² Naime, pred kraj 19. stoljeća u Europi se, čak nekoliko desetljeća prije 1900, postupno javlja atmosfera „predosjećanja“ kraja je potaknula različita preispitivanja zabilježena u društvu i kulturi druge polovice 19. stoljeća: u predstavama, letcima, knjigama, plakatima, slikarstvu i umjetnosti općenito. Upravo se prilikom tendencije povezivanja kulturnih razvitaka habsburških zemalja najdalje došlo u odnosu na razbolje oko 1900. ili – još šire – drugu polovicu 19. stoljeća, pa do početka Prvoga svjetskog rata. Okušani su različiti pristupi i modeli: od klasične kulturne povijesti do intelektualne povijesti, urbane povijest, kulturnih transfera, preispitivanja (kulturno-društvene)

¹ BRIGGS I SNOWMAN 2000.

² ŠIMETIN ŠEGVIĆ 2020: 87-88.

ukrštenosti, itd. Budući da je interpretacija Prvoga svjetskog rata zahtjevan zadatak, pri čemu se radi o narativu propadanja i propasti, nacionalne historiografije često na 1914. rade cezuru, što je posljedično osjetno i u sintezama hrvatske povijesti.³

Neupitno je dakle da je razdoblje kraja stoljeća iz brojnih razloga pogodno za dalekosežna istraživanja, bez obzira što je hrvatska historiografija (uključujući rezultate bliskih humanističkih znanosti i šire) od 1980-ih ostvarila brojne pomake. Ekonomski rast koji je zahvatio Habsburšku Monarhiju, a koji povjesničari ozbiljnije percipiraju od 1970-ih i 1980-ih godina, zatim dugoročnost dualističkog sustava u krizi i otklon od politike, primjetan kod slojeva mladih intelektualaca, neki su zajednički faktori koji predstavljaju istraživačke preduvjete.⁴ Kultura, dakle umjetnost i intelektualni život, bili su mlađim generacijama, uglavnom urbanih slojeva stanovništva, područje bijega i ispoljavanja kreativnosti koja u drugim aspektima nije dolazila do izražaja, prilika za pobunu koja je, s vremenom na vrijeme i ovisno o situacijama, poprimala i jasan politički karakter. Drugima je bila svojevrсна terapija, na što je možda i u pretjeranoj mjeri ukazao William M. Johnston.⁵ Dinamika transfera i prijelaza među intelektualcima, umjetnicima i stručnjacima sve je jača: pogodno istraživačko područje zato su velike urbane metropole, među kojima su dugo vremena najistaknutiji istraživački modeli bili Beč i Budimpešta. Budući da su u sebi integrirali heterogenu intelektualnu i kulturnu scenu, postupno su se pokazali održivima za istraživanje različitih premrežavanja, miješanja i hibridizacija kultura – grad je predstavljao okvir unutar kojeg se takvo propitivanje moglo ostvariti efikasnije nego pri sagledavanju Dunavske Monarhije u cijelosti. Postupno su istraživanja vodila prema drugim gradovima: zaključilo se da su mreže intelektualaca djelovale ambivalentno, vezane jednako i uz centar i uz periferiju s koje često dolaze. Takva kretanja ne zaobilaze ni Bansku Hrvatsku. Zbog čega je onda kulturni razvoj Zagreba i Banske Hrvatske oko 1900. zaobišao veće povjesničarske analize?

Odgovor je složen. Prije svega, različitih istraživanja je ipak bilo. Prednjačili su u tome povjesničari umjetnosti i povjesničari književnosti, a uključivali su se i povjesničari. Važne korake prema povezivanju habsburškog svijeta (naročito Beča oko 1900) i hrvatskih kretanja u kulturi radio je na različite načine Viktor Žmegač (1929-2022).⁶ Temeljno istraživanje Vide Flaker (1935-2007) objavljeno u knjizi *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta* (1977) ponudilo je moguću ishodišnu točku prema dubljoj analizi intelektualne i kulturne povijesti.⁷ Tome se pridružuju pojedinačni radovi teatrologa Nikole Batušića (1938-2010), kao

³ Najbolji je primjer: ŠIDAK et al. 1968.

⁴ Vidjeti naročito: GOOD 1984.

⁵ JOHNSTON 1993. Usp. JOHNSTON I ŠIMETIN ŠEGVIĆ 2009.

⁶ ŽMEGAČ 1993; ŽMEGAČ 1998.

⁷ FLAKER 1977.

i prilozi drugih stručnjaka, poput Z. Kravara, S. Marjanovića, N. Petkovića te brojnih drugih.⁸ Naročito bitan iskorak radi knjiga *Književni protusvjetovi* (2001) trojice autora, Žmegača, Batušića i Kravara, gdje svaki od njih na originalan način analizira složene kulturno-društvene procese u transformaciji pred kraj stoljeća, uzimajući u obzir povremeno i politički kontekst.⁹ Knjiga je međutim uglavnom prošla nezapaženo među povjesničarima.

No čini se da je nekoliko međusobno povezanih komponenata presudno utjecalo na to da su slike o hrvatskom prijelazu stoljeća ostale u komadićima mozaika koji čine pojedinačne struke, ali uglavnom ne i sama historiografija. Ona kraj stoljeća iz nacionalne perspektive u 20. stoljeću nije propitivala iz kulturno-intelektualne perspektive niti se (uglavnom) zadovoljavala urbanim okvirima. Dominantna je bila politička povijest, kako je to jasno iz primjera vodećih povjesničara koji su se bavili 19. stoljećem.

2. POVIJEST JEDNOG ZLIKOVCA: KHUEN-HÉDERVÁRY I HRVATSKA HISTORIOGRAFIJA

Izrazito je zanimljivo kako politikom dugo vremena opterećena historiografija ni u današnje vrijeme nije ponudila suvremenu sintezu povijesti hrvatskih banova. Vrlo su rijetki osim toga i cjeloviti pogledi na banovanje pojedinačnih hrvatskih banova ili njihove biografije. Postoje dakako i iznimke – uglavnom su to popularizirane biografije (najbolji je primjer ban Jelačić), a povremeno tek i neke ozbiljnije studije (primjeri su Mažuranić, Šokčević ili „dinastija“ Rauch).¹⁰ Kada je riječ o kraju 19. stoljeća, u hrvatskoj historiografiji do 1990. dominiraju najčešće pregledna istraživanja koja su upravo radi toga temeljna, zrcaleći dominantne trendove u istraživanju ekonomske (I. Karaman, M. Despot, M. Kolar), društvene (M. Gross, A. Szabo) i političke povijesti (M. Gross, R. Lovrenčić, D. Pavličević). Na njih su se nadovezala klasična istraživanja pojedinačnih stranaka, koja su se postupno intenzivirala. Kako ne postoji suvremena biografija bana Khuena-Héderváryja, ni danas nema pouzdane analize političkih procesa koji bi problemski sagledali razdoblje odozgo, što je razumljivo jedino ako se prihvati da je vladavina i osoba bana predstavljala dugotrajnu kontroverzu. Kompenzacija je donekle detaljnija analiza oporbenih stranaka te u novije vrijeme i režimske Narodne stranke, ali o tome će riječi biti kasnije. Razdoblje vladavine bana Khuena-Héderváryja u hrvatskoj historiografiji još nije obuhvaćeno na cjelovit i sustavan način. Ipak, različita istraživanja, monografije, doktorske disertacije, zbornici i pojedinačni članci bitno su doprinijeli razumijevanju vremena ili pojedinih važnih čimbenika

⁸ MARIJANOVIĆ 1990; PETKOVIĆ 2003; KRAVAR 2003.

⁹ BATUŠIĆ et al. 2001.

¹⁰ ŽIVANČEVIĆ 1964; SZABO 2011; IVELJIĆ 2019.

tog razdoblja. Treba svakako napomenuti kako se razdoblje, bar u smislu vremenskog odsječka (1883-1903) kojega zauzima, idealno uklapa u različite modele istraživanja europskih prijelaza ili završetaka stoljeća.¹¹

2.1. *Historiografija do 1945: kako stvoriti dobrog zlikovca?*

Osnovna je teza ovog poglavlja da je velik broj negativnih interpretacija, uključujući i pogrešne biografske podatke, hrvatska historiografiju od početka 20. stoljeća preuzimala nekritički iz opozicijskog tiska Khuenova doba. Kasnije je historiografija političku situaciju zatiranja oporbe, strahovlade te različitih legitimnih i nelegitimnih metoda pritiska jednostavno pretvorila u negativnu ocjenu banovanja. Tako se, manje ili više svjesno, proširila na sferu društvenog života Banske Hrvatske, s tendencijom da se većina pozitivnih socijalnih, kulturnih i gospodarskih čimbenika, pod utjecajem međuratne publicistike i memoaristike, odredi kao da su nastali *unatoč* i *usprkos* djelovanju vlasti. Modelski primjer takvoga naknadnog domišljanja moguće je pronaći u autobiografiji Vinka Kriškovića, pravaša koji je pristao u službu bana Khuena na njegov poziv. On kasnije piše: „Gledao sam, da od naše autonomne i zajedničke vlade izbijem što više koristi za zemlju i unaprijedim njezine kulturne i ekonomske probitke“.¹² Svakako, režimski političari imali su nakon 1903. potrebu opravdati svoje djelovanje ili se sasvim distancirati od bana Khuena, dok su oporbeni političari kritike, ali i brojne izmišljene priče, pretvorili u stvarnost. Potrebno je dakle iznijeti kratku činjeničnu biografsku crticu o banu Khuen-Héderváryju.

2.1.1. *Na meti oporbenih kritika*

Čak i prije nego je Khuen-Héderváry stigao u Zagreb kao novi ban kružile su različite glasine o njemu, uglavnom negativne. To se najviše odnosilo na njegovo podrijetlo, znanje hrvatskog jezika i upitno domoljublje. Smatralo se, i htjelo ga se prikazati ne kao čovjeka od povjerenja Bečkog dvora i vladara, nego kao ekspanzenta mađarizacijske politike Budimpešte. Onodobni opozicijski tisak zrcalo je tih kritika. Želi ga se prikazati kao nepoznatog mladića nedoraslog zadatku. Optužuje ga se da je „magjarski varmedjinski činovničič“.¹³ U Saboru ga vrsni orator Erazmo Barčić napada kao „osobnog pouzdanika“ Tisze, apelirajući na članove Narodne stranke da od Hrvatske ne čine ugarski „pašaluk“. Da ban nije ustvari ni član te stranke također se višestruko ponavljalo.¹⁴ Bečki se humorističko-satirički list *Der Floh* u nizu šaljivih komentara, ni dvije godine od dolaska,

¹¹ O tome vidjeti npr. SCHORSKE 1980; HANÁK 1998. Usp. ŠIMETIN ŠEGVIĆ 2020: 81-128.

¹² Prema: KRIŠKOVIĆ 2003: 171.

¹³ Prema: TURKALJ 2009: 225.

¹⁴ *Narodne novine* (Zagreb), 4. 1. 1884.

rugao hrvatskom banu nazivajući ga „Khuen-Larifari“: rimujući se s Héderváry, pojam *Larifari* u njemačkom pritom označava besmisleno ćaskanje.¹⁵

Izraz „pašaluk“, koji se u novinama od početka učestalo ponavljao, nije slučaj. Činjenicu da je Khuen-Héderváry dotada bio vezan uz ugarsku politiku, a ne hrvatsku, dakle da nije proizašao iz hrvatske političke scene, oporbene stranke koristile su na najrazličitije načine. No kako bi se potencirala negativna percepcija bana, čini se da nije bilo dovoljno proglasiti ga „čovjekom Budimpešte“ i strancem. Posuđujući i od ugarske opozicije, kritičari bana odlučili su učestalije koristiti pojmove koji se vežu uz Osmansko Carstvo i vrijeme „protuturskih ratova“ – svjesno aludirajući na „stoljetnog neprijatelja“ hrvatske državnosti – Osmanlije. Primjer takve prakse izraz je „Khuenovi mameluci“ koji se opetovano javlja u političkom diskursu kraja 19. stoljeća. Pojam je podrazumijevao izbornu glasačku mašineriju tzv. „mameluka“ uz pomoć koje se vlada učvrstila, osiguravši se od potencijalno nepovoljnih rezultata glasanja i oslanjajući se na taktiku ministra-predsjednika Kálmána Tisze.¹⁶ Izraz „mameluci“ javlja se tijekom saborskih rasprava, kada se negativno naglašavala režimska glasačka mašinerija. Slijedeći takvu logiku, Antun Gustav Matoš, Franko Potočnjak, Gjuro Szabo i drugi politički angažirani intelektualci učestalo koriste pojam „Khuenovi mameluci“, dok R. W. Seton-Watson piše o poslušnicima – mamelucima i o „mamelučkoj stranci“ koju je stvorio novi ban.¹⁷ Tako se pojam javlja nakon 1918. u publicistici i historiografiji, primjerice kod A. Hribara, M. Radoševića, ali i Gj. Szabe, M. Preloga te L. Katića.¹⁸ Katić želi naglasiti Khuenov politički sustav koji se temeljio na nepoštivanju zakona i represiji koja se mogla provoditi jer je Narodnu stranku pretvorio u „družbu mameluka i robova, koji su bili kadri sve učiniti za pregršt srebrnjaka“.¹⁹ Mnogo kasnije, Rene Lovrenčić će pisati o „Khuenovim kreaturama“, M. Gross termin preuzima iz onodobnog tiska,²⁰ a I. Banac o mašineriji „mađaronskih ‘mameluka’“.²¹

Drugi pojam, koji se još jače ukorijenio u hrvatsku historiografiju, predstavlja sumu svih negativnosti banova dugovječnog režima: „kuenovština“. Taj pojam kod različitih autora, političara, intelektualaca i povjesničara, obuhvaća spektar različitih negativnih implikacija. Pojam „kuenovština“ u političkom diskursu postao je aktualan nakon 1900, ali još za vrijeme postojanja Austro-Ugarske Monarhije,

¹⁵ *Der Floh* (Beč), 1. 11. 1885. i 29. 11. 1885.

¹⁶ PÉTER 2012: 277-278.

¹⁷ SETON-WATSON 1913: 113-115; MATOŠ 1976: 237; SZABO 1941: 215. O Seton-Watsonovu djelu: N. ŠIMETIN ŠEGVIĆ 2022: 82-83.

¹⁸ Usp. PRELOG 1926: 181; HRIBAR 1929: 116; SZABO 1930: 357; RADOŠEVIĆ 1935: 633; KATIĆ 1938: 254.

¹⁹ KATIĆ 1938: 254.

²⁰ GROSS 1973: 229.

²¹ LOVRENČIĆ 1972: 57; BANAC 1988: 96.

noseći dvojako značenje: s jedne strane označavao je politiku mađarske državne ideje ili mađarizaciju Hrvatske, s druge strane pak politiku pod paskom Beča i bečkog dvora. U razdoblju vladanja Hrvatsko-srpske koalicije „khuenovština“ predstavlja neku vrstu baštine prošlog razdoblja, od koje se treba distancirati i braniti. Skupno je zahvaćala sve negativne odrednice te politike, ali i mentalitet koji se među određenim političarima i činovništvom proširio. Predstavljala je kritičku paralelu koja je dokazivala propadanje Trojedne Kraljevine pod dualizmom želeći okarakterizirati negativne faktore u politici od Levina Raucha (kojeg naziva „Khuen šestdesetih godina“) do Khuena i njegovih nasljednika.²² Dvojakost pojma objasnio je Frano Supilo (1870-1917) u tekstu u kojem ga se usputno dotiče: „Što zapravo znači khuenovština? Mislilo se nekada da znači mađarizaciju. Ali, kad je Mađarima bila najveća potreba, vidjelo se da ih je khuenovština ostavila, pak se protiv njih ostavila. Danas je svak načistu da khuenovština znači utiranje puta Drangu.“²³ Preko politike i književnosti pojam postupno prelazi u historiografiju. Dok novinar Angjelo Gjurski (1867-1956) piše o khuenovštini kao o glavnom obilježju vremena pod banom Khuenom,²⁴ tekstovi Milana Marjanovića i Milutina Cihlara Nehajeva pod „khuenovštinom“ također podrazumijevaju i osobni stil vladanja. Radi toga koriste pojam i za razdoblje nakon 1903.²⁵ Antun Gustav Matoš pod tim pojmom shvaća moralnu iskvarenost koja se pod utjecajem bana proširila,²⁶ a slično je i kod drugih književnika, od Branka Vodnika i Janka Polića Kamova do Augusta Cesarca i Antuna Barca, koji pojam suprotstavljaju političkoj budućnosti Hrvatske (Jugoslavije) – naprednoj omladini.

Za Miroslava Krležu, koji krajnje negativno piše o banu Khuenu, ocrtavajući ga kao satrapa i nemilosrdnog autokrata koji je oko sebe sakupio „kamerdinersku i lakajsku banderijalnu pratnju od propalih hrvatskih šljivara“ i potpuno ograničio djelovanje Sabora, Sveučilišta ili Akademije,²⁷ „khuenovština“ obuhvaća velik dio negativnih pojava „mračnog“ hrvatskog 19. stoljeća. To je simbol sukladan „franciskojozefinizmu“, simptom zakašnjelosti, sinonim za zatiranije i tiraniju. Riječ je o kolonizatorskoj politici koja se negativno odrazila na duševno stanje

²² s. a. 1904: 18.

²³ Cit. prema: CIPEK-VRANDEČIĆ 2004: 259. Vidi također: SUPILO 1911.

²⁴ GJURSKI 1938: 56-61.

²⁵ CIHLAR NEHAJEV 1931: 363.

²⁶ Pojam „khuenovština“ objašnjen je na sljedeći način: „Prošli sistem pokušao je stvoriti iz svakog hrvatskog činovnika doušnika, špijuna, hulju i odatle u današnjem našem društvu otrov najodvratnijeg nepouzdanja, neiskrenosti i maskirane anonimnosti, i taj otrov izbija nažalost najviše na javu u štampi. Samo lojalni, iskreni, slobodni ljudi mogu imati slobodnu štampu. Ovako kako počesmo, možemo pored najpoštenijih zakona o štampi imati najnepošteniju štampu i doživljavati, kao moderna Srbija, da će nam svakog javnog radnika protivnička štampa nazivati najmanje propalicom i izmećarom tuđinskim“. MATOŠ 2004: 285.

²⁷ KRLEŽA 1975: 292-293.

stanovnika seljačke zemlje i zadržala se ne samo u visokoj politici („svih sedam banova poslije Khuena još je uvijek bila khuenovština“), već i u mentalitetu čitavog društva.²⁸ Paralelno se pojam javlja i u historiografiji, od publicista Gjurskog pa nadalje do profesionalnih povjesničara, Jaroslava Šidaka i drugih autora.

Kao moderni političar Khuen je znao uzvraćati propagandne udarce, pa je putem tiska plasirao različite besmislice ili netočnosti. Primjerice, dnevni list *Budapesti Hirlap* predstavljao ga je u javnosti, uoči dolaska na dužnost, kao „mađarskog domoljuba“ koji će dopustiti da u Hrvatskoj upravlja „sam Kálmán Tisza“, dok će mu Khuen „biti samo zamjenik“.²⁹ Jaka medijska kampanja prije njegova dolaska odvijala se i na stranicama *Narodnih novina*. Sve je bilo podređeno jasnim ciljevima: da se građani umire, da se situacija ublaži, a bana prikaže u što boljem svjetlu. U članku „O položaju novog bana“ zbog toga se navodi da se Tisza želio posavjetovati i s hrvatskim „rodoljubima“ oko svog izbora, a sam Khuen-Héderváry predstavljen je kao rođeni Hrvat koji govori hrvatski i koji je obrazovan u Hrvatskoj te će svojim programom zasigurno raditi za interese svoje zemlje.³⁰ Sukladno tome i Khuen se pobrinuo preko novina i na službenim sastancima u javnosti pobuditi pozitivne osjećaje. Iskoristio je sastanak s gradskim poglavarstvom Zagreba kako bi napomenuo da nije riječ o tome da on u Zagrebu samo *obitava*, nego se osjeća *građaninom* Zagreba.³¹ Za razliku od toga oporbeni je *Pozor* isprva iznenađen odlukom o novom banu i tumači to kao nastojanje da ne dođe do veće političke blokade nagodbenog sustava. O banu prvi put podrobnije piše nekoliko dana nakon imenovanja tvrdeći da oni koji ga poznaju misle da o hrvatskim prilikama ne zna mnogo, dodajući tome da je mlad i zbog toga u politici i upravljanju još neiskusn, pa će Hrvatskom upravljati sam Tisza.³² Tada još nisu mogli znati da će banovanje grofa Khuena nadmašiti Tiszinu vlast za punih dvanaest godina, ali su oporbeni novinari svojega budućeg političkog protivnika svakako teško podcijenili. Biografija bana od svega nekoliko redaka prenesena je iz *Agramer Zeitung*a s kojim se vodila polemika na dnevnoj bazi, a nadopunjena je tek opaskom da iz dobivenih podataka proizlazi da Khuen-Héderváry nije pripadnik Kraljevine Hrvatske i Slavonije, budući da „neima zavičajnosti u nijednoj njenoj občini.“³³

Dok je oporbena taktika bila da je ban morao dokazivati da je povezan s Hrvatskom, da ne dolazi kao stranac i figura mađarske politike, Khuen je već slagao političku strategiju. Dopustio je da režimski tisak odgovara na napade. Zato se u biografskim osvrtima ističe njegov „bezbržižan“ rani boravak u Zagrebu i kako

²⁸ Usp. KRLEŽA 1972: 250-254; KRLEŽA 1975: 294-295.

²⁹ Prema: HEKA 2019: 270-271.

³⁰ *Narodne novine* (Zagreb), 4. 12. 1883.

³¹ *Neuigkeits Welt Blatt* (Beč), 18. 12. 1883.

³² *Pozor* (Zagreb), 1. i 3. 12. 1883.

³³ *Pozor* (Zagreb), 4. 12. 1883.

je rado „polazio društva mladih hrvatskih rodoljubah“ te njegova školovanost, odnosno prikazuje ga se kao pravednog, mudrog, skromnog, ali vještog političara koji po svojem odgoju nije pravio razlike među staležima, već je od malena bio posrednik između „svog roda“ i „ubogog naroda“. Crstice iz života novog bana koriste se kako bi se dokazalo da govori „milim“ ili „liepim“ mu hrvatskim jezikom, da je njegova obitelj u Nuštru i Slavoniji cijenjena i da sam gaji duboku povezanost sa svojim narodom. Poruke ljubavi i poštovanja podcrtavaju sva nastojanja te medijske kampanje režimskih *Narodnih novina*.³⁴

Osim što je oporba nastojala prikazati bana kao nametnutog stranca apelirajući na rodoljubne osjećaje koji su bili i u središtu nedavnih nemira u gradovima i na selu, Khuenu se preuzimanje dužnosti htjelo otežati i glasinama da je on tek privremeno rješenje, banski provizorij. Uporište takve taktike nije bila međutim politička strategija dorašla Khuenovim planovima, pa se brzo pretvorila u ne pretjerano svrsishodno osporavanje svršenog čina.

Nakon skoro dvadeset godina banovanja, grof Khuen napustio je Hrvatsku u politički nepovoljnom trenutku, ali dovoljno rano da ne ostane okaljan ponovnim nemirima i Narodnim pokretom, pa je tijekom političke krize u Budimpešti napokon preuzeo dužnost ministra-predsjednika. Od 1883. do 1903. a naročito nakon 1903. i odlaska Khuena iz Banske Hrvatske, tisak je glavni pokretač različitih lažnih podataka, glasina, tračeva i priča, često predstavljenih kao „tajna“ iz razdoblja banovanja Khuena koje su ga trebale prikazati u još gorem svjetlu. Simptomatičan primjer je članak iz *Obzora* u kojem se govori o navodnoj ljubavnoj aferi bana Khuena i grofa Viktora Oršića. Takve i slične glasine učestalo se javljaju i prenose i u međuratnom razdoblju i tipične su za tadašnji „trač-tisak“.³⁵ Tragovi njegova banovanja tek su kratkoročno ostali u kulturi sjećanja – nazivi važnih gradskih trgova u Zagrebu, Osijeku i Mitrovici te selo Ploštine u općini Pakrac koje se do 1910. nazivalo „Khuenovo selo“.³⁶ Osim što su nazivi čak i prije 1918. promijenjeni, postali su i mjesta pamćenja protesta, pa je primjerice pred kraj 1911. ploča „Trg Khuen Hedervary“ nasilno skinuta i u povorci odnesena pred spomenik Andrije Kačića Miošića, gdje su je studenti uz pjesme rugalice upućene banu Cuvaju svečano razbili.³⁷

2.1.2. Polićeva knjiga *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba (1901)*

Prva knjiga o razdoblju vladavine bana Khuena-Héderváryja objavljena je još u vrijeme njegova banovanja. To svakako nije bila učestala pojava, iako se baš u

³⁴ *Narodne novine* (Zagreb), 10. 12. 1883.

³⁵ Prema: HR-DAZG-857, Fond Ivan Ulčnik, sig. 2909 Kuen Hedervary.

³⁶ RUKLIĆ 1983: 362.

³⁷ HEKA 2024: 280 i bilj. 2.

to vrijeme javljaju prve biografije prvaka hrvatske politike (druge polovice) 19. stoljeća: Kerubin Šegvić piše Starčeviću prvu biografiju (1911), a uskoro različiti povjesničari (T. Smičiklas, Đ. Šurmin, M. Prelog i dr.) pišu i o Strossmayeru i Račkom. Međutim knjiga o banovanju Khuena-Héderváryja, objavljenu na trošak režimske (Narodne) stranke,³⁸ nije bila uobičajena biografija – dapače, primjetno je vrlo oskudno navođenje osnovnih podataka o banovom podrijetlu i obiteljsko-političkoj pozadini.³⁹ To je ustvari propagandna pseudopovijest jednog režima, s elementima biografije i političke povijesti. Napisao ju je poznati novinar Martin Polić (1850-1903). On je uređivao nekoliko različitih opozicijskih listova (*Primorac*, *Branislav*) tijekom 1870-ih godina, da bi se po dolasku Khuena-Héderváryja na vlast 1883. pridružio vladajućim krugovima i pisao različite novinske priloge, uglavnom za *Agrarier Zeitung* i *Narodne novine*. Godine 1900. pokrenuo je i kratkotrajni politički časopis *Hrvatska reforma* za koji su pisali pripadnici režima.⁴⁰ Istaknuo se međutim kao sastavljač čitane i često korištene parlamentarne povijesti Hrvatske, napisane objektivno i nepristrano.⁴¹ Sasvim suprotno tome, Polić se 1901. javlja kao „dvorski povjesničar“. Sastavio je i objavio, dijelom na temelju svojih ranijih članaka, a najviše oslanjajući se na saborske zapisnike, knjigu *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba*. Kako bi dosegla što veću publiku unutar Dvojne Monarhije, odnosno poslužila kao propagandno sredstvo bana pred Bečkim dvorom u kojem je imao od početka najjači oslonac, sadržajno ista knjiga tiskana je i na njemačkom jeziku.⁴² Autor žustro opravdava politiku bana Khuena-Héderváryja nadovezujući se vjerojatno i na velik broj kritičkih glasova koji su se javljali upravo u to vrijeme. Citirajući na početku knjige filozofa Samuela Johnstona, Polić se čitateljima predstavlja kao osoba koja je kvalificirana

³⁸ Prema: HORVAT 2006: 27. M. Gross navodi da je riječ o „naručenom hvalospjevu Khuenu“, što je neupitno. Usp. *Enciklopedija Jugoslavije*, s. v. „Khuen-Héderváry, Károly“; OSTAJMER 2018: 21-22.

³⁹ Polić uvodi Khuena u kontekstu nemira 1883. i neizvjesne situacije u kojoj se samo nagađalo novo ime bana. Opisuje ga prema pisanju ugarskih tiskovina kao sposobnog „upravitelja“, „muža mirne eneržije i odlučne volje“. Prenosi skraćeno i informacije iz hrvatskog tiska te zaključuje da se iz podataka o tome da je Khuen „u Zagrebu polazio dvije godine bivšu pravoslavnu akademiju“ moglo sa simpatijama zaključiti: „Mladi grof iz Slavonije, potomak obitelji, koja se je isto u prošlom vijeku nastanila u Hrvatskoj, a koji je ipak – rara avis između svojih plemićkih krugova – učio više nauke u Zagrebu, da se usavrši u hrvatskom jeziku i upozna sa duhom narodne prosvjete, koji je po tom prešao u javnu službu domovine, pokazao je očevidnu namjeru, da svoje umne sile posveti njezinoj službi i boljitku (...) Svatko priznaje, da je još i danas vrlo riedak a da je u ono vrijeme bio još i riedji pojav, da sinovi višega domaćega plemstva polaze viša domaća učilišta. Takovomu naše javno mnijenje, smatrajući takove pojave radostnima, priznaje i budniju patriotsku svijest i veću ljubav od rođjene grude. POLIĆ 1901b: 9-10. U druge biografske pojedinosti ili povijest obitelji Polić ne ulazi.

⁴⁰ *Österreichisches Biographisches Lexikon*, s. v. „Polić, Martin (1850-1903), Journalist“.

⁴¹ Vidjeti: POLIĆ 1899. Usp. *Enciklopedija Jugoslavije*, s. v. „Polić, Martin“.

⁴² POLIĆ 1901a.

pisati objektivnu povijest jer je „doživio događaje, što ih opisuje“.⁴³ Glavna je teza knjige kako je banova politika uvijek išla u prilog ustavnosti i uvođenju reda, ali kako je bila vođena domoljubnom i „državničkom misijom“ da nagodbeni okvir učini prihvatljivim narodu, odnosno da pomoću njega potakne ekonomski i kulturni razvoj.⁴⁴ U izgradnji argumentacije ponavlja zatim konstantno, služeći se primjerima, anegdota, statističkim podacima te izvancima iz novina i govora, koliko je uspješan banov kulturni i ekonomski program u osamnaest godina banovanja.⁴⁵

Kritika koje su podizale teške optužbe na račun bana ili dovodile u pitanje neke njegove biografske podatke, bilo je već i prije izlaska Polićeve knjige – najvažniji je primjer knjižica Franka Potočnjaka *Poštenje i moral pod vladom Dragutina grofa Khuen-Hedervarya u Hrvatskoj* (1898)⁴⁶ koja portretira mračno doba tijekom kojeg „...danas u Hrvatskoj i Slavoniji vlada zločinačka banda, sastavljena od mađaronske stranke, kojoj je na čelu i koju vodi grof Dragutin Khuen, hulja i moralna propalica, koja je u banovini narod do skrajnosti osiromašila a inteligenciju demoralizirala.“⁴⁷ A bilo ih je i nakon Polićeve knjige – jedan anonimni „Zagorac“ (ustvari Ivan Milčetić) izdao je primjerice knjižicu *Khuenovština u Varaždinu* (1906), Franko Potočnjak „nastavak“ pod naslovom *Iz zemlje bespravlja i demoralizacije* (1904).⁴⁸ Polić u svojoj knjizi ne krije tendenciju da bana prikaže kao časnog čovjeka, nastojeći više ili manje uvjerljivo opovrgnuti neke kritike koje su u hrvatskoj javnosti cirkulirale od banova dolaska 1883. Za njega je dakle Khuen-Hédervary neupitno (hrvatski) domoljub koji radi u interesu zemlje, razvija politički život te potiče ekonomski i kulturni napredak Banske Hrvatske.⁴⁹ Iako je Polićev tekst interesantan, i svakako u historiografiji zanemaren izvor podataka i pojedinih interpretacija, Polićevu knjigu odlikuje nekritičnost i tendencioznost, pa je možemo smatrati tipičnim primjerom panegirika koji je napisan s intencijom da bude „spomenik“ aktualnom režimu.

2.1.3. Prvi pregledi i prikazi kraja 19. stoljeća

Pregledi i sinteze hrvatske povijesti prvenstveno mogu poslužiti kao vodilja kroz presjek historiografskih interpretacija.⁵⁰ Publicist Janko Ibler (1862-1926), i sam

⁴³ POLIĆ 1901b: III.

⁴⁴ POLIĆ 1901b: IV.

⁴⁵ ISTO, passim.

⁴⁶ POTOČNJAK 1898.

⁴⁷ POTOČNJAK 1898, 66.

⁴⁸ s. a. 1906; POTOČNJAK 1904.

⁴⁹ POLIĆ 1901b.

⁵⁰ U ovom pregledu nisu obrađeni ni razmatrani različiti udžbenički tekstovi o razdoblju bana Khuena nastali kroz 20. stoljeće. Tu je temu djelomično obradio (u okviru 1903. godine i seljačkih nemira) Franko Mirošević u tekstu: MIROŠEVIĆ 2005: 735-751.

povezan s režimom kao član redakcije te glavni urednik *Narodnih novina*, u svojem „priručniku“ *Hrvatska politika 1903-1913*. (1914) dotiče se i Khuenova banovanja kada konstatira da 1903. završava jedna epoha, odnosno da je od njegova „odstupa doista nastalo novo razdoblje“, ne želeći detaljnije ulaziti u karakteristike tog vremena.⁵¹ Detaljno međutim iznosi podatke i informacije o Narodnom pokretu i raspoloženju protiv režima. Među prvim profesionalnim povjesničarima, u kraćim crtama, o režimu bana Khuena piše povjesničar Rudolf Horvat (1873-1947). O tome piše u neobičnoj knjizi *Najnovije doba hrvatske povijesti* (1906) koja je ustvari i prva sinteza hrvatske povijesti 19. stoljeća,⁵² gdje to vrijeme oslikava kao sasvim negativno, obilježeno „apsolutnom“ vlašću, i to nasilnim sredstvima i uz pomoć podložnih ljudi ili oružane sile. Ističu se izborne zlouporabe, izmjene saborskog poslovnika nauštrb opozicije i kršenje „svih liberalnih ustanova“. Horvat će stoga zaključiti da unatoč odlasku bana 1903, ostaju kadrovi kojima je dodijelio veliku moć (veliki župani, kotarski predstojnici, općinski činovnici).⁵³ Nedvojbeno, brojne kritike koje Horvat iznosi historiografija i danas nije opovrgnula. Njegova bitno negativna interpretacija ostat će međutim okosnica i model za kasnije interpretacije tog vremena.

Kao autor različitih kratkih pregleda i udžbenika hrvatske povijesti, Stjepan Srkulj (1869-1951) prije 1918. nije pisao o razdoblju nakon 1880. i bana Mažuranića. Učinio je to međutim u poslijeratnim izdanjima. Njegov *Pregled opće i hrvatske povijesti* (1920) tako spominje „zloglasnu eru bana Khuen-Héderváry-ja“ koja se temeljila na „razrožnosti plemena hrvatskoga i srpskoga“,⁵⁴ dok u knjižici *Kratka povijesti Hrvata* (1926) samo kratko Mažuraniću suprotstavlja Khuena kao mađarskog „pouzdanika“, koji se u nizu takvih banova najdulje održao „pomoću policije i žandara“, zavadivši Hrvate i Srbe.⁵⁵ Oštar je u svojoj ocjeni i povjesničar Milan Prelog (1879-1931). u poglavlju „Pašovanje grofa Khuena Hedervarija“ knjige *Pregled povijesti južnih Slavena* (1921). Prikazujući „tuđinski“ i „sramni režim“ iznosi glavne crte sustava koji je uveo „Khuenovske izbore“, glasačku mašineriju mameluka, sustavno izazivanje hrvatsko-srpskih sukoba, mađarizaciju te dominaciju „strašnog Khuenovskog duha“ koji je do te mjere iskvario činovništvo, da se posljedice u Hrvatskoj osjećaju „do dana današnjega“.⁵⁶

Slabije poznati povjesničar Oton Knezović (1890-1964) u svojoj sintezi prati ocjene Srkulja i Preloga u prikazivanju protuhrvatske strahovlade, tvrdeći da je

⁵¹ IBLER 1914: 5.

⁵² HORVAT 1906: 290-296. Već u samom uvodu knjige Horvat piše: „[g]adilo mi se pak potanje prikazivati ustavna nasilja bana Khuen-Hedervarija. Ova je nasilja i onako osudio narod hrvatski...“, IV.

⁵³ HORVAT 1906: 296.

⁵⁴ SRKULJ 1920: 183.

⁵⁵ SRKULJ 1926: 144.

⁵⁶ PRELOG 1921: 174-176.

životni cilj Khuena bila misao o jedinstvu mađarske države „od Karpata do mora“.⁵⁷ Njegovu vladavinu opisuje kao komesarsku, koja je oslonac pronašla u Srbima (koji nisu nikada htjeli „primiti zajedničko ime s Hrvatima“, prema Starčevićевой logici) i njihovoj mržnji prema Hrvatima. Tako je, piše Knezović, uspostavio „Kuenov sistem“ koji su tvorili „kukavice i nekarakterni“ šireći mrežu špijuna i klevetnika te provodeći izbornu nasilje i prisilnu mađarizaciju u školama.⁵⁸

Ferdo Šišić (1869-1940), vodeći međuratni hrvatski povjesničar, osvrtao se u više navrata na razdoblje kraja 19. stoljeća, koje je ujedno bilo i vrijeme njegova prvobitnog političkog djelovanja, kad je otpočeo upravo kao pristaša režima. Iako Khuenovo banovanje spominje mjestimično u novinskim člancima, ipak je za ovu analizu najvažnije kraće poglavlje „Banovanje Khuen-Héderváryja“ iz sinteze *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. I to unatoč tome što je taj dio knjige nastao spajanjem različitih Šišićevih enciklopedijskih i drugih priloga, što je Jaroslav Šidak kao redaktor izdanja učinio dugo nakon autorove smrti, kako bi oskudno kroničarski dio nakon 1873. iz sinteze bar donekle dopunio.⁵⁹ Unatoč tome nema sumnje da Šišić čitavo razdoblje negativno ocjenjuje smatrajući da je ban „revan eksponent“ mađarske politike koji je „pacificirao“ Hrvatsku pod „lozinkom: zakon, red i rad“. Osnovne karakteristike vladavine, smatra, upravo su morale prkositi toj lozinki, jer se inače „apsolutistički režim“ koji je „maskiran tankim velom ustavnosti“ ne bi mogao održati. Radi toga dominiraju: „Tamnica, progoni, uništavanje egzistencija, gušenje štampe, sprečavanje narodnih zborova, nasilja na izborima, poništavanje opozicionih nepoćudnih mandata, pa i jednoglasno stečenih...“⁶⁰ Povrh svega toga, Šišić ističe kako je Khuen „glavnu snagu crpio (...) iz zatečene zavade Hrvata i Srba“, zbog čega je pronalaženje zajedničkog jezika u vidu pokreta zbližavanja srpske i hrvatske omladine protiv „mađarskog sistemskog gaženja nagodbe“ 1903. značio i pad režima.⁶¹ Slično Šišiću, uz doda-

⁵⁷ KNEZOVIĆ 1937: 319.

⁵⁸ KNEZOVIĆ 1937: 319-322.

⁵⁹ Šidak radi toga zaključuje: „Pred najvećom sam se poteškoćom našao s obzirom na činjenicu da je razdoblje od 1873. do 1914. prikazano u prvom izdanju samo u obliku „ljetopisa“, tj. kratkih kroničarskih bilježaka. Da bih do kraja sačuvao stilsko jedinstvo teksta, odlučio sam da za to razdoblje upotrijebim prikaz u Narodnoj enciklopediji Srba, Hrvata i Slovenaca I, s.v. Hrvati – Historija (latinično izdanje), str. 867-870, koji sam tekst dopunio nekim podacima iz ‘Kratkog ljetopisa’ i ‘Jugoslavenske misli’, str. 243-266. I te je dopune omogućila činjenica da se opet radi o istom osnovnom tekstu, koji je Šišić jezično i sadržajno sâm mijenjao. (...) Uza sve to ima ovo rješenje jedan nedostatak koji se nije dao ukloniti: razdoblje od 1873. do 1914, nesumnjivo je najvažnije za razumijevanje našega daljnjeg razvoja – a to još više vrijedi za prvi svjetski rat (...) – izloženo je vrlo oskudno, tek s osnovnim podacima iz političkog života.“ ŠIŠIĆ 1962, 10-11.

⁶⁰ ŠIŠIĆ 1962: 460-461.

⁶¹ Zametak toga Šišić vidi u studentskom paljenju mađarske zastave (zapravo trobojnice) 1895. ŠIŠIĆ 1962: 461, bilj. 99.

tak nekih anegdota i glasina, pisat će kasnije i Lovre Katić (1887-1961). On vidi bana kao „mađarskog eksponenta i habsburškog miljenika“ koji je došao umiriti i „upokoriti“ Hrvate „najogavnijim“ sredstvima, stavljajući naglasak na politički sustav Khuena-Héderváryja i izborne prevare.⁶²

Šišićev sud slijedio je veći dio međuratnih povjesničara. Proizlazio je svaka-ko i iz činjenice da nakon sloma Monarhije u Prvom svjetskom ratu i njezinog nestanka 1918. hrvatskim političkim elitama nije padala na pamet ozbiljna primisao o restauraciji habsburške vladavine, i tako će ostati do kraja 20. stoljeća. To je ujedno značilo da nije bilo nikakvog političkog poticaja za reinterpetaciju razdoblja kraja stoljeća i Khuenove vladavine. Ako se starčevićanstvo i jugosla-venstvo shvate kao dvije dominantne političke ideologije koje su izraz težnje za nacionalnom integracijom, jasno je i zašto. Iako su se obje ideologije oslanjale na, za njih tada neupitnu, činjenicu vladavine dinastije Habsburg, mogle su se lako rekonstituirati i bez nje – dakle, niti buduće vizije Jugoslavije, kao niti promišljanja samostalne hrvatske države nisu pronalazili potrebu da se nad raz-dobljem vladavine Habsburgovaca, naročito u vremenu opadanja njihove moći, provede povijesna revizija. Dapače, povjesničari su svoju negativnu ocjenu razdoblja mogli dalje graditi na temelju političkih članaka, prisjećanja i memo-arskih zapisa koji su izlazili najčešće u dnevnim novinama, obično povodom nekih političkih obljetnica. To nije samo problem hrvatskog međuraća: isti su proces uočili razni autori koji su analizirali historiografije zemalja nasljednica Habsburške Monarhije između dva rata.⁶³ Autori su mahom suvremenici Khue-na, kao što su publicisti Ivan Peršić (1873-1949), Josip Pasarić (1860-1937) ili književni povjesničar Milan Marjanović (1879-1955), politički aktivni u Dvojnoj Monarhiji, među redovima oporbe. Oni su čitavo razdoblje gotovo u potpunosti ocjenjivali negativnim ističući pritom svoje zasluge i borbu u određenom pravcu.⁶⁴ Razvidno je tako iz memoara Svetozara Pribićevića, koje objavljuje 1933. na francuskom, u izgnanstvu, kako su generacije političara koje su zrelost stjecale u austrougarskoj političkoj areni, u Khuenovu režimu prepoznavali nultu točku organizacije otpora prema širem sustavu, odnosno pokretali političko putovanje prema raspadu Monarhije i stvaranju južnoslavenske zajednice.⁶⁵

⁶² KATIĆ 1938: 254-259.

⁶³ Usp. ROMSICS 2006; JUDSON 2017; JUDSON 2018; KOŽUHOWSKI 2013; KOŽUHOWSKI 2018; N. ŠIMETIN ŠEGVIĆ 2022.

⁶⁴ Vidjeti npr. PERŠIĆ 1933, usp. tekst istog autora „50-godišnjica dolaska bana Khuena u Zagreb“ u: *Jutarnji list*, 31. 12. 1933; PASARIĆ 1936: 243-248; MARJANOVIĆ 1903-1904. Usp. novinski tekst istog autora pod naslovom „Spaljivanje mađarske zastave u Zagrebu godine 1895“ objavljen u: *Narodne novine*, 13. i 14. 2. 1935. Vidi također pretisak članka izvorno objavljenih u *Javnosti*: MARJANOVIĆ 1935.

⁶⁵ PRIBIĆEVIĆ 1990: 12-13.

Književnik Milutin Cihlar Nehajev (1880-1931) piše da je ban bio „tuđinac i nametnik“ bez nacionalnosti (nazivajući ga „tirolcem“, dakle bezrezervno vjernim dvoru u Beču), a razdoblje njegove vladavine najmračnijim periodom, u izravnoj suprotnosti s prijašnjim „banom pučaninom“ (Mažuranić) i „banom kavalierom“ (Pejačević), jer je Khuen-Héderváry predstavljao činovničkog provoditelja politike dualizma u koju je bezrezervno vjerovao (za razliku od, kako Nehajev navodi, kasnije bana Tomašića i njegove političke ideologije).⁶⁶ Enciklopedist Mate Ujević (1901-1967) u svojem prikazu Khuenova razdoblja, ističe „nasilni“ i „protuzakonit“ karakter režima i zatiranje stranaka i institucija (Sveučilište, Jugoslavenska akademija), te nastoji statističkim podacima o stanovništvu (porast broja Mađara u Hrvatskoj i Slavoniji), gospodarstvu i prema njemu naročito slaboj politici razvoja školstva, ne sasvim uspješno, dokazati negativne značajke režima.⁶⁷ Među rijetko uravnoteženijim prikazima uloge bana Khuena-Héderváryja ističe se onaj Ante Trumbića (1864-1938). Tako 1936. piše: „Sva Hrvatska proklinje Khuena tiranina, krvopiju. Vlada ga u Pešti nedovoljno pokriva, a mađarska ga se opozicija odriče. Franc Josef je miran, zna da je Khuen umio svladati i teže situacije. Ovako su prilike nagnale Khuena da i sam udje u spor, koji nije bio njegov. Poslužio se uobičajenim sredstvima: cenzurom štampe i sastajanja, globama, zatvaranjem, proglašenjem opsadnog stanja, pa i prijekog suda, ali nikada batinanjem. Htjelo se je najprije zastrašiti. Dalje od globa i zatvora nije se išlo. Niko nije bio osuđen na robiju, ni obješen. Najgore je prošao ovoga puta on sam, valjda, najmanje kriv“.⁶⁸

Nešto opsežniju analizu Khuenova režima nudi publicist Angjelo Gjurski u svojem pregledu novije političke povijesti.⁶⁹ Obradujući odnos prema političkoj opoziciji, prema Hrvatima i Srbima, zatim afere (tzv. Arhivska afera 1885. i Bjelovarska afera 1888), vladarske posjete (kraljevića Rudolfa 1888. i kralja Franje Josipa I. 1895), problem Rijeke, mađarizaciju željeznica, itd., Gjurski prepričava negativne komponente režima odnosno „khuenovštine“. Iako zamjećuje kulturnu dinamiku vremena, on „velebni vanjski sjaj“ građevina koje su u tom razdoblju izgrađene naziva samo bacanjem „prašine u oči narodnom pritisku“, dok, oslanjajući se na jedan novinski članak povjesničara Viktora Novaka, mentalitet dijela kulturne elite kritizira kao podložan režimu i poguban za daljnji razvoj mladeži, koja se 1895. prosvjedom na Jelačićevom trgu tijekom boravka Franje Josipa I. tome aktivno oduprla.⁷⁰

Novinar Josip Horvat (1896-1968) obrađuje Khuenovo razdoblje u nekoliko svojih knjiga. U *Političkoj povijesti Hrvatske* (1936) kroz dva poglavlja Horvat

⁶⁶ CIHLAR NEHAJEV 1931: 363-372.

⁶⁷ UJEVIĆ 1935: 7-8.

⁶⁸ TRUMBIĆ 1936: 65.

⁶⁹ GJURSKI 1938; GJURSKI 1908.

⁷⁰ GJURSKI 1938: 49-54.

potpuno negativno ocjenjuje banovanje Khuena-Héderváryja objašnjavajući za njega ključan pojam za razdoblje od 1883. do 1895. godine, „khuenovštinu“, kao osnovu korupcionaške, pragmatične i mađarizacijske politike koja je po Hrvatsku imala pogubne učinke. Ban je, prema Horvatu, nadalje predstavljao najvažniju točku „istočne politike“ Franje Josipa i Habsburške Monarhije, bio je osoba preko koje je car i kralj vodio spor sa Strossmayerom, a Khuenovo nastojanje da slomi političku scenu pod svaku cijenu zrcalilo se ustvari u podršci Franje Josipa, odnosno nastojanju da se očuva dualizam.⁷¹

Interesantno je da je isti Horvat kasnije donekle revidirao interpretaciju. U drugom svesku djela *Kultura Hrvata kroz 1000 godina* (1942) vladavinu Khuena-Héderváryja suprotstavlja vladavini bana Ivana Mažuranića.⁷² Za Horvata je Khuenovo osnovno „poslanje“ bilo postići političku smirenost i da „održati pod svaku cijenu“ dualistički sustav, pa bana karakterizira kao „upravnika-političara“ koji je blizak vladarevu shvaćanju državne politike i sukladan Benjaminu Kállayju u Bosni i Hercegovini. Dapače, njegovo ponašanje shvaća u širem kontekstu reakcije europskih dinastija na radikalne mjere otpora prema monarhizmu.⁷³ Horvata ponašanje Khuena i Franje Josipa na vlasti podsjeća na prosvijećeni apsolutizam, jer smatra da je u srži takvog pristupa tendencija očuvanja postojećeg političkog poretka uz prihvaćanje parlamentarizma koji je tek „mješavina liberalizma i feudalizma“.⁷⁴ Pritom ipak zagovara iznenađujuće objektivnu ocjenu Khuenova vladanja ističući kako su emocije kod generacija koje su proživjele taj period dovele do potpuno negativne ocjene; sam zaključuje da se Khuen držao čuvanja Nagodbe „strogo ali ne pristrano“.⁷⁵ U potrazi za uravnoteženijom slikom usmjeruje se na kulturno-gospodarski razvoj Hrvatske. Stoga konstatira proces pozitivne europeizacije na području kulture,⁷⁶ odnosno ističe da je banovanje pogodovalo razvoju kulture i umjetnosti. Uočava da se ban mogao osloniti na činovništvo koje se pokazalo, ističe Horvat, sposobno i darovito – što je Khuen znao iskoristiti u organizacijskom smislu. Horvat je tako uočio da se projekt započet pod Mažuranićem u tom smislu organizacijski operacionalizira, zaključujući: „Sam sustav grofa Khuena pogoduje razvitku umjetničkog života u Hrvatskoj, a zaštitnikom i stvarnim organizatorom postaje Khuenov odjelni predstojnik za bogoštovlje i nastavu Iso Kršnjavi, promicatelj gradnje svih glavnih nastavnih zavoda, prvih

⁷¹ HORVAT 1990: 211-221; 222-237.

⁷² HORVAT 1942: 478.

⁷³ ISTO 479-480.

⁷⁴ ISTO 480.

⁷⁵ ISTO 481.

⁷⁶ Horvat piše: „Sama ta kulturna europeizacija obuhvativši vrhove hrvatske inteligencije, razvila se je brže od gospodarsko-društvenoga razvitka, stvarajući sve to jači nesklad među društvenim i političkim snagama“. ISTO 481.

strukovnih škola za obrt i primijenjenu umjetnost, promicatelj estetske kulture. Kršnjavijevo djelo omogućuje Hrvatima na ravnoj nogi s drugim narodima ući u XX. stoljeće na polju prosvjete. Paradoksalna je činjenica da pod Khuenovom vladavinom postaju stvarnost uljudbeni ideali hrvatskoga preporoda.⁷⁷

Svakako treba spomenuti i knjigu *Pobuna omladine 1911-1914* koja je objavljena postumno, dugo nakon Horvatove smrti (2006). U tom djelu donosi sasvim sigurno ne pretjerano objektivni, ali svakako intrigantan pokušaj portretiranja bana Khuena-Héderváryja. Uspoređujući ga sa samim vladarom, Franjom Josipom I, ističe njegovu hladnu, birokratsku i zatvorenu narav bez skrupula, sposobnost dobrog psihološkog procjenjivanja ljudi, što mu je pomoglo da se okoristi njihovima manama, kao i oholost te, zanimljivo, nesklonost prema intelektualnom ili kulturnom.⁷⁸

Kuriozitet međuratne historiografije dolazi međutim izvan okvira struke. Otokar Keršovani (1902-1941), nezavršeni student filozofije u Beogradu, kritičar, novinar i političar, koji je kao član SKOJ-a i KPJ-a uhapšen, u zarobljeništvu je tijekom 1930-ih godina sastavio „teze“ o povijesti Hrvata koje su objavljene tek 1971. Radi se o prvoj hrvatskoj marksističkoj koncepciji povijesti u obliku pregleda kroz teze.⁷⁹ Razdoblje od 1883. do 1903. shodno tome naziva „erom malograđanstva“. Njom dominira ban Khuen, „eksponent mađarskih konzervativaca“, odnosno njegova „konzervativna vlada“ koja se oslanja na snagu veleposjednika, sa zadatkom pretvaranja „Hrvatske (...) u provinciju Mađarske“,⁸⁰ koristeći se svim sredstvima: „počiva na načelu „biča i zobi“, na brutalnim izbornim nasiljima, falsifikatima, na podmićivanju i ucjenjivanju, čiji je glavni oslonac činovnički aparat...“.⁸¹ Keršovani piše marksističku društvenu povijest i zbog toga je sagledava iz perspektive klasne borbe, zanemarujući detaljniji osvrt na kulturne i društvene preobrazbe koje ga ili ne zanimaju ili ideološki ne zadovoljavaju. U doista kratkom osvrtu na kulturna zbivanja Keršovani se najviše bavi uplitanjima Zemaljske vlade (Khuen) na razvojne smjernice spominjući tek da je na kazalište „znatno[g] upliva [imala] službena prosvjetna politika“.⁸²

2.3. Historiografija nakon 1945. – održavanje poznatog

Razdoblje od uspostave Nezavisne Države Hrvatske do njezinog sloma u svibnju 1945. vrijeme je teškog iskrivljavanja slike o 19. stoljeću, što je najočitiije na

⁷⁷ HORVAT 1942: 482-483.

⁷⁸ HORVAT 2006: 24-39.

⁷⁹ STIPETIĆ 1972: 149-150 i bilj. 1.

⁸⁰ KERŠOVANI 1971: 75-76.

⁸¹ ISTO: 76.

⁸² ISTO: 83.

primjeru interpretacije Starčevića i pravaštva. U tom kratkom razdoblju, značajnijih historiografskih djela, koja bi ponudila (re)interpretaciju kraja 19. stoljeća međutim gotovo da i nema, osim već spomenute Horvatove knjige koja dolazi iz pera novinara, a ne profesionalnog povjesničara.⁸³

Nakon 1945. u većoj mjeri preuzimaju se i dopunjuju ocjene Khuenova banovanja iz ranijeg razdoblja. Treba svakako napomenuti dva kolosijeka unutar kojih opstaje negativna ocjena banovanja. Publicistika je pod izravnijim utjecajem politike te naročito memoarske građe koja je u međuraću i prvim poslijeratnim desetljećima još izlazila. Kao primjer može poslužiti pisanje Ivana Ribara (1881-1968), političara koji je prošao put od Hrvatsko-srpske koalicije do predsjednika Izvršnog odbora AVNOJ-a i predsjednika Narodne skupštine FNRJ-a do 1953. Kao aktivan politički publicist objavljuje svoje sabrane političke spise (*Politički zapisi* I-IV, 1948-1952) i prisjećanja u kojima se dotiče „zloglasnog“ bana Khuena, koji je kao „Mađar po krvi i osjećaju, a Hrvat po svom feudalnom imanju“ zavladao Hrvatskom uz pomoć „reakcionarnog staleškog izbornog“ plemstva.⁸⁴ Osim uobičajenih optužbi da je ban po „direktivi“ trebao pacificirati zemlju, „odvojiti Srbe od Hrvata“ te obraniti dualistički sustav, Ribar nadodaje i da mu je zadatak bio jačati dinastički patriotizam te „upregnuti Hrvate i Srbe u jaram vanjske politike Bizmarkova prvog, svemoćnoga njemačkog Rajha pod devizom *divide et impera* (podijeli pa vladaj), te „Drang nach Osten“ (prodor na istok)“ (sic).⁸⁵ Naglašavanje klasnih elemenata i borbe protiv buržoasko-aristokratskih imperijalnih politika uobičajen je dodatak publicistike u prikazu razdoblja još od pisanja Josipa Cazića, ali je nakon 1945. zadobilo dodatno izoštren ideološki moment. Još očitija ideologizacija prisutna je kod novinara i povjesničara Vinka Cevića koji je studentski bunt u listopadu 1895. opisao kao „privid revolucionarnosti“, otpor prema režimu obilježeno konzervativizmom i klerikalizmom.⁸⁶

Drugim kolosijekom kretala se profesionalna historiografija koja se uglavnom držala podalje od vulgarnog ideologiziranja, ali se izbjegavala očitovati o nekim problemima.⁸⁷ Tek se postupno, najviše na poticaj Jaroslava Šidaka (1903-1986) javljaju i bitna istraživanja koja čine značajne korake prema naprijed u smislu kompleksnijeg sagledavanja 19. stoljeća. Upravo pod njegovim utjecajem javlja se čitava škola učenika koji su se istraživački usmjerili (u određenim razdobljima svojeg djelovanja) na to razdoblje.⁸⁸ Ipak, uopćena interpretacija povijesti 19.

⁸³ N. ŠIMETIN ŠEGVIĆ 2019.

⁸⁴ RIBAR 1965: 17, usp. 17-37.

⁸⁵ ISTO: 17.

⁸⁶ CECIĆ 1958: 53. Usp. F. ŠIMETIN ŠEGVIĆ 2014: 5.

⁸⁷ Usp. MARKUS 1994: 82, bilj. 4.

⁸⁸ To su primjerice M. Gross, R. Lovrenčić, Lj. Kuntić, P. Strčić, N. Stančić, P. Korunić, D. Pavličević i brojni drugi. O tome vidi više u: BRANDOLICA – ŠIMETIN ŠEGVIĆ 2012: 275-392.

stoljeća u to je vrijeme bila posebno ispolitizirana zbog „osjetljivosti“ koje su pojedine teme (ilirski pokret, revolucije 1848, Khuenov režim, uzroci i izbijanje Prvoga svjetskog rata) predstavljale u odnosu na viđenje razvojnog puta jugoslavenskih zemalja do konačnog „ostvarenja svih težnji“ u Drugoj Jugoslaviji.⁸⁹ Takvo je viđenje nalagalo posebno isticanje mađarskog nacionalizma kao izvora većine negativnih pojava u Hrvatskoj 19. stoljeća, odnosno Habsburške Monarhije u cijelosti kao „tamnice naroda“. U tom je smislu i Khuenov režim promatran kao vrsta „stvarnog apsolutizma“ koji je stvarao tek privid ustavnosti, izazivajući otpor i nehotice razvoj socijaldemokracije kao preteče komunističkog pokreta.⁹⁰ Vodeći povjesničari 19. stoljeća, spomenuti Jaroslav Šidak i njegovi suradnici, Mirjana Gross, Igor Karaman i dr., unatoč prevladavajućem negativnom stavu, ipak nisu svoje interpretacije stvarali u odnosu na političku situaciju, već pristupajući pitanju kritički, usmjereni prije svega na političku i ekonomsku dimenziju.

U prvim desetljećima nakon rata sfera kulturne povijesti povjesničarima je ponovno izmicala. Unatoč naporima pojedinaca, poput Josipa Matasovića, ponovno se uvriježilo shvaćanje da kultura, odnosno kulturna povijest nisu predmet interesa povijesne znanosti. Zato se opet osoba izvan akademske historiografije, Zvane Črnja (1920-1991), prihvaća zadatka pisanja takvog pregleda. On pak ne uspijeva uočiti nikakve pozitivne učinke na području kulture i umjetnosti od 1883. do 1903, već samo banovu politiku *divide et impera* kojom je provođena „antijugoslavenska igra“.⁹¹ To je obrazac koji prihvaćaju i drugi stručnjaci koji se bave kulturom. Pavao Cindrić, oslanjajući se donekle na raniju interpretaciju Ogrizovića,⁹² proglašava Khuena (uz Raucha) najgorim hrvatskim banom koji šteti kazališnom razvoju i operu ukida iz političkih razloga.⁹³ Nikola Batušić, ponajbolji povjesničar hrvatskog kazališta, oprezno u suprotnost stavlja Khuenovu „protuhrvatsku“ politiku i nastojanja hrvatskih intelektualaca da se kazalište modernizira i razvija.⁹⁴ Tako je učestala interpretacija da se kod ukidanja opere, što se tijekom razmatranog razdoblja dogodilo u dva navrata (1889, 1902), navodi kako ju je ukinuo Khuen, ali se za njezinog obnovitelja nakon pet sezona navodi Miletić.⁹⁵ Nedvojbene su zasluge Stjepana Miletića za razvoj hrvatskog

⁸⁹ O „politici povijesti“ u Hrvatskoj i Jugoslaviji: KOREN 2012.

⁹⁰ BILANDŽIĆ et al. 1969: 22-23.

⁹¹ ČRNJA 1964: 306.

⁹² Ogrizović naime obrazlaže ukidanje opere 1889. ponajviše kao „Kneiselov princip štednje“ (22). Ukidanje 1902. pak objašnjava kao nalog više instance, jasno tvrdeći da se umjesto obrazloženog „kroničnog manjka“ ipak radi o političkoj odluci odnosno „ljubomori“ Budimpešte. OGRIZOVIĆ 1920: 34.

⁹³ CINDRIĆ 1969: 111-123. Usp. CINDRIĆ 1960: 84-87.

⁹⁴ BATUŠIĆ 1978: 280-281.

⁹⁵ Ovaj argument navodi B. Ostajmer: OSTAJMER 2018: 285, bilj. 1212.

kazališta, a u svojim je memoarima ostavio i trag vrlo otežane suradnje s banom. Međutim, do suradnje je došlo i ona je trajala, dakle Miletićev se plan bar neko vrijeme uklapao u banovu viziju kulturne politike.⁹⁶

Krajnje negativnu interpretaciju razdoblja Khuenove „tuđinske“ vlasti daje povjesničar Vaso Bogdanov (1902-1967). U Bansku Hrvatsku 1883, prema njemu, stiže kako bi iz krize izveo „nagodbeni mađarizatorski sistem“, odnosno da uguši „borbu naroda za slobodu“, „skrši hrvatski otpor protiv austro-ugarskoga tlačenja“ i pretvori Hrvatsku u „obespravljenu, pokornu koloniju Mađarske“.⁹⁷ Prema njemu je ban „nagodbeni mađarizatorski sistem“ u kriznom periodu trebao učvrstiti na način da uguši „borbu naroda za slobodu“. Da bi proveo politiku „čvrste ruke“, Khuen-Héderváry, „šef kaznene ekspedicije u okupiranoj zemlji“, po Bogdanovu, koristi dosljedno i sustavno „čitav vladin aparat“ pokazujući „bahato, zagrižljivo neprijateljstvo prema svemu što je hrvatsko...“.⁹⁸ Shvaćao je bana kao protuhrvatskog političara koji se „otvoreno izjasnio za mađarsku supremaciju i hegemoniju nad svim narodima Ugarske pa i nad Hrvatskom“.⁹⁹ Prema Bogdanovu Khuen je bio lice režima, ban koji se „prezirno“ držao prema Hrvatskoj i narodu, a slušao diktat iz Beča i interese Budimpešte: „Ni jedan hrvatski ban prije njega nije tako dosljedno, planski i sistematski upotrebljavao čitav vladin aparat, svu državnu vlast (novac, policiju, činovništvo, školstvo, crkvenu hijerarhiju, vladinu štampu) za zatiranje i upropašćivanje hrvatskoga naroda, za nasilno sprečavanje njegovog ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja“.¹⁰⁰ Svoju vlast je, Bogdanov smatra, održavao učeci iz grešaka bana Raucha, odnosno tako da je podupirao „sistematsko protežiranje Srba činovnika“, znajući da će prevagnuti „oportunistički građansko-činovnički interesi u politici“ i da će tako stvoriti sloj režimskih Srba-poslušnika koji će razbiti dotadašnje „nacionalno-političko jedinstvo“.¹⁰¹

Znatno odmjereniji u vlastitoj je ocjeni Jaroslav Šidak (1903-1986) koji se analizom usmjeruje na osnovne čimbenike Khuenove politike (srpska buržoazija koja je instrumentalizirana, izborna nasilje, slom opozicije i mrtvilo, mađarizacija).¹⁰² Izuzetno važna *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914* (1968) prva je sinteza povijesti isključivo druge polovice 19. stoljeća. Djelo je četvorice uglednih autora: Šidaka kao „učitelja“, i njegovih sljedbenika Mirjane Gross, Igora Karamana te Dragovana Šepića. Kao takva, knjiga je usmjerena uglavnom na političke te

⁹⁶ F. ŠIMETIN ŠEGVIĆ 2020: 337-376.

⁹⁷ BOGDANOV 1958: 716; BOGDANOV 1961: 184-185.

⁹⁸ BOGDANOV 1958: 717-718.

⁹⁹ BOGDANOV 1961: 188.

¹⁰⁰ BOGDANOV 1961: 185.

¹⁰¹ BOGDANOV 1961: 292-293.

¹⁰² ŠIDAK 1973: 31-35.

ekonomske (i djelomično društvene) razvoje hrvatskih zemalja. Mnogo prostora posvećuje naravno i Khuenovu režimu. Donosi razdiobu „Khuenovog doba“ na nekoliko podrazdoblja, čineći odmak od uobičajene interpretacije koja banovanje sagledava kao jednu eru, ili ga dijeli na dva perioda (od 1883. do 1895. te od prvih znakova bunta do narodnog pokreta i Khuenova odlaska 1903). Sinteza tako uvodi drugačiju podjelu: sagledava razdoblje kroz manje cjeline od instalacije Khuen-Héderváryja 1883. do 1887, zatim od 1887. do 1895. te na kraju od 1895. do 1903. U prvoj cjelini obrađeni su socio-ekonomski aspekti te glavne odlike režima u odnosu na političku opoziciju, ali i slom hrvatske i srpske opozicije. Iduća cjelina obilježena je stoga krizom dualizma u Monarhiji i Banskoj Hrvatskoj, odnosno ekonomskim i društvenim problemima, promjenama u Stranci prava (pojava Frankove struje, Folnegovićevo djelovanje, raskol u Stranci prava 1895) gdje se režim nalazi pod sve većim pritiskom, iako se nasilnim metodama brani. Napokon, posljednja cjelina je, prema autorima, obilježena pojavom Napredne omladine, dakle novim opozicijskim snagama i načinima borbe protiv bana, što je označilo produbljenje krize dualizma.¹⁰³ Važno je istaknuti da se, unatoč tome što je Khuenov režim prikazan uglavnom negativno, autori za razliku od ranije historiografije trude detaljnije objasniti položaj bana i njegovu ulogu važnog oslonca dualističkog uređenja Habsburške Monarhije i vladara Franje Josipa. Zato „hrvatski okvir“ analize prati analiza stanja u Habsburškoj Monarhiji, odnosno kriza dualizma koja je zahvatila dotada čvrstu jezgru režima, Liberalnu stranku Istvána Tisze, ali i Beč, naročito pojavom Karla Luegera i Kršćansko-socijalne stranke. Činjenica da je Igor Karaman veliku pažnju usmjerio na ekonomske čimbenike do kraja stoljeća, dakle na uspon „sitnotrgovačke buržoazije“ te sve važniju ulogu trgovaca u intenziviranju trgovinske razmjene, također unosi nove elemente u narativ o banu Khuenu.¹⁰⁴ Međutim kulturni i umjetnički aspekti ostaju uglavnom slabije razmatrani, dapače autori sinteze donose zanimljivo pogrešne zaključke. Smatraju tako, ispravno, da nad činovništvom i nastavnim kadrom „bdije“ inteligencija koja je u Khuenovu režimu potpuno ovisna o državnim organima, ali to povezuju i sa nazadovanjem realizma u književnosti koji, po njima, u stopu prati politički slom hrvatske opozicije, pa na scenu, prema njima, stupaju samo autori koji donose „nazdravičarske“, patriotske ili opće teme u prvi plan kao simboličnu manifestaciju političkog „olovnog vremena“.¹⁰⁵ O slikarstvu, arhitekturi, bogatstvu različitih časopisa i novina te razvoju feljtona, novinskih kritika ili kazališta uglavnom ne pišu.

Uz spomenutu sintezu tijekom 1960-ih, pa sve do 1980-ih godina, nadovezuju se kao nadogradnja pojedine studije i monografije. Prednjače radovi Mirjane Gross o

¹⁰³ ŠIDAK et al. 1968: 119-169.

¹⁰⁴ ISTO: 140-142.

¹⁰⁵ ISTO: 135-142.

pravaštvu,¹⁰⁶ u kojima detaljno analizira političku situaciju 1890-ih godina i razvoj pravaške ideologije pod Khuenovim režimom. Također se ističu radovi Igora Karamana¹⁰⁷ (1927-1995) te kasnije Renea Lovrenčića (1928-2012). Osim toga, važne doprinose ostvarile su i istaknute povjesničarke Ljerka Kuntić (1923-1991), Vera Ciliga (1918-1989), Miroslava Despot (1912-1995), Zorica Stipetić, Agneza Szabo, Mira Kolar-Dimitrijević, Bosiljka Janjatović (1936-2006) te Ljerka Racko, koje su se bavile istraživanjem 19. te ranog 20. stoljeća. Karamanovo proučavanje dugoročnih procesa modernizacije u odnosu na gospodarski razvoj Khuenovo razdoblje predstavlja prvenstveno kao negativan period eksploatacije šumskih dobara i stranih investicija u prilog mađarskoj gospodarskoj politici, čime se sprječavao „napredak nacionalnog industrijskog poduzetništva“ i općenito nacionalni integracijski procesi. Za njega pokret 1903. predstavlja ustvari prijelom, konačni slom konzervativne sprege plemstva i građanstva koja se zrcalila u režimu bana Khuena i nastojanju da se spriječi radikalna modernizacija na hrvatskom prostoru.¹⁰⁸ S druge pak strane, Rene Lovrenčić (1928-2012) obrađujući političku i socio-ekonomsku situaciju krajem 19. stoljeća i kombinirajući suvremenu marksističku perspektivu i druge pristupe društveno-političkih fenomena piše i o Khuenovom režimu koji prethodi njegovu središnjem razdoblju analize (politika „novog kursa“). Lovrenčić se oslanja na brojne statističke podatke koji mu ukazuju na društvene i gospodarske faktore kraja 19. stoljeća obraćajući pozornost naročito na proces spore urbanizacije. Pri ocjeni ekonomskih mjera Khuenova režima ističe očito pogodovanje veleposjedničkom sloju,¹⁰⁹ ali uviđa i da se stagnacija socijalne strukture stanovništva „progressivno mijenja“ upravo na prijelazu stoljeća.¹¹⁰ Lovrenčić na temelju političkih faktora prihvaća tezu da se radi o „tiranskom i demoralizatorskom“ režimu bana,¹¹¹ „kao organu strane dominacije“ i o režimu koji je „svojim negativnim djelovanjem ili indiferentnošću prema gorućim pitanjima zemlje povećavao nezadovoljstvo“,¹¹² ali veću pozornost usmjerava oblicima političkog otpora, odnosno protesta koji se javlja među strujama „mladih“ koji se prema njemu kreću okupljati već od 1893.¹¹³

Standardni pregledi hrvatske povijesti također potvrđuju da se slika o banu i režimu nije gotovo nikako promijenila od Šišićeve kratke interpretacije. Tako

¹⁰⁶ Napose se misli na: GROSS 1962: 61-120; GROSS 1964: 1-83; GROSS 1973; GROSS 1985: 285-290.

¹⁰⁷ Vidi naročito: KARAMAN 1966: 283-374; KARAMAN 1972. O nekim aspektima ekonomskog razvoja Banske Hrvatske još je pisala i kao Karamanova sljedbenica M. Despot: DESPOT 1957.

¹⁰⁸ KARAMAN 1991: 12; KARAMAN 2000: passim.

¹⁰⁹ LOVRENČIĆ 1972: 36.

¹¹⁰ ISTO: 37.

¹¹¹ ISTO: 64.

¹¹² ISTO: 61.

¹¹³ ISTO: 40-99.

Trpimir Macan u *Povijesti hrvatskog naroda* (1971) također piše o banu koji „postupa poput silnika“ u želji da se zemlja umiri, koristeći se apsolutističkim sredstvima.¹¹⁴ Među uobičajene karakteristike režima koje se ponovno ističu („... tamnice, progoni, otpuštanja s posla, nasilja na izborima, gušenje slobodne riječi i tiska, gospodarsko iskorišćivanje i kršenje odredaba Hrvatsko-ugarske nagodbe“), navodi i ubrzano iseljništvo u Sjevernu Ameriku.¹¹⁵ Školska politika spominje se isključivo kako bi dočarala forsiranje mađarskog jezika i osnivanje mađarskih osnovnih škola.¹¹⁶

Ivo Banac (1947-2020) u poznatoj knjizi o nacionalnom pitanju piše o „apsolutističkom režimu (...) mađarskog zemljoposjednika“ koji je „terorizirao“ oporbu i nastojao „ovjekovječiti dualističku podjelu hrvatskih zemalja“.¹¹⁷ Budući da je uvidio važnost razdoblja u kojem su se „produbile nacionalne napetosti“, Banac je jezgrovito opisao glavne političke karakteristike banovanja koje su, uz promjene na vanjskopolitičkom planu o kojemu vodi računa, dovele do jačanja novih struja okupljenih oko Radića, Trumbića, Supila i novoga političkog usmjerenja.¹¹⁸ Razmatrajući slojeve nacionalnog pitanja Banac uočava važnost kulturnih komponenti, ali ponovno ne i u ovdje analiziranom razdoblju Khuenove vlasti.

Najbliži indikator promjene su prilozi koje, na poticaj Šidaka i drugih, pišu Branka Pribić te naročito Ljerka Racko. One ustvari među prvima u okvirima uže historiografije nastavljaju rana istraživanja R. Lovrenčića detaljnije razmatrajući probleme modernistički usmjerenih struja intelektualaca, dakle pojavu „mladih“ i ostala pitanja intelektualnog života oko 1900. u odnosu na političko stanje.¹¹⁹ Racko proučava političke fenomene, ali izborom problema (nacionalni sukobi, režimske odredbe i politike sukobljavanja, itd.) nudi anatomski prikaz režimske politike.

Godine 1985. izlazi knjiga *Počeci moderne Hrvatske* Mirjane Gross. U njoj se razmatra jedno desetljeće hrvatske povijesti, vrijeme od 1850. do 1860, koje je uglavnom bilo poznato kao doba „Bachovog apsolutizma“. Među zlikovcima hrvatske povijesti 19. stoljeća Khuenu je donekle mogao parirati zloglasni ministar Alexander von Bach, nekad radikal, a nakon sloma revolucije 1848/49. lice novoga vladarskog apsolutizma. O tom je razdoblju ostalo brojnih tragova u tiskovinama 19. i prve polovice 20. stoljeća, koji su psovali nasilnu germanizaciju

¹¹⁴ MACAN 1971: 186. U novijoj verziji sinteze, sada dvaju autora (T. Macan i Ž. Holjevac) spominje se Khuenovo „apsolutističko banovanje“ koje je ostalo u „zloj uspomeni“ budući da je od strane režima došlo do raznih zatiranja sloboda i prava. Ipak, među „mađaronskim domoljubima“ spominje se i značajna djelatnost Izidora Kršnjavog. MACAN I HOLJEVAC 2013: 230-233.

¹¹⁵ ISTO: 184-185.

¹¹⁶ ISTO: 185.

¹¹⁷ BANAC 1988: 95.

¹¹⁸ ISTO: 96-100.

¹¹⁹ PRIBIĆ 1972: 87-127; RACKO 1983: 1-31; RACKO 1990: 233-246.

i centralizaciju zemlje pod režimom Bacha. Mirjana Gross sprovela je arhivski utemeljeno istraživanje karakteristika tog razdoblja, pri čemu je uočila brojne pozitivne, modernizacijske aspekte odozgo – postigla je dakle blagu, argumentiranu i utemeljenu dekonstrukciju dotadašnje interpretacije režima koju su i struka i javnost prihvatili.¹²⁰

2.4. Historiografija nakon 1990. godine – spora dekonstrukcija

2.4.1. Interpretacija postaje složeniji historiografski problem

Do bitne izmjene interpretacije neće doći preko noći. Promjene paradigmi izazvanih političkim lomovima 1990-ih međutim s time uglavnom nemaju veze.¹²¹ Dvije možda i najpopularnije sinteze toga razdoblja, koje su napisali Dragutin Pavličević (1994) i Ivo Perić (1997), kojima je i uža specijalizacija upravo vezana za 19. stoljeće, ponavljaju uglavnom već prije naznačene osnovne crte Khuenova režima. Dominantna misao o trnovitom putu nacionalne samostalnosti Hrvatske nije dopuštala posebnu reviziju „habsburškog perioda“ hrvatske povijesti, što dovoljno govori o ograničenosti zanosa koji se kratkoročno stvorio o „povratku“ Srednje Europe. Prilično usamljena, ali zanimljiva je studija T. Markusa koji 1994. istražuje „demonizaciju Habsburške Monarhije“, i to „kao metodu historijskih istraživanja“, pronalazeći motivacijske i idejne korijene dugog trajanja negativne percepcije „habsburškog perioda“.¹²²

Standardne i popularne sinteze držale su se nacionalnog okvira. Tako Pavličević smatra politiku „pacifikacije“ i otvorene „mađarizacije“, kojoj se dodaje i „srbizacija“,¹²³ osnovnim obilježjima banovanja. Znatno više pozornosti posvećuje pritom samim oblicima otpora i oporbe, pri čemu ističe da je potpora otporu dolazila i od Slovenaca, Čeha te europskog „naprednog novinstva“.¹²⁴ Perić pak piše o „okrutnom“ banu i njegovom političkom sustavu koji djeluje po zadatku vladara,¹²⁵ dok kulturu obrađuje u zasebnom poglavlju ne povezujući njezin razvoj s razdobljem banovanja Khuena-Héderváryja.¹²⁶

¹²⁰ GROSS 1985.

¹²¹ IVELJIĆ 2004: 29-44

¹²² MARKUS 1994: 81-98.

¹²³ Usp. PAVLIČEVIĆ 1994: 279-281; PAVLIČEVIĆ 2007: 288-295. Pavličević se inače na početku poglavlja koristi citatom iz sinteze Rudolfa Horvata, što upućuje i na njegov stručni predložak u stvaranju slike o Khuenu.

¹²⁴ PAVLIČEVIĆ 1994: 286-287

¹²⁵ PERIĆ 1997: 193-195.

¹²⁶ ISTO 198-205. U nešto kasnije objavljenoj monografiji o Hrvatskom saboru, Perić će isto razdoblje detaljnije analizirati, ali će ostati usmjeren na parlamentarnu povijest zahvaćajući tako samo osnovne događaje i procese koji su se odrazili i u saborskim raspravama. PERIĆ 2000: 233-345.

Početak novog stoljeća osnovna perspektiva iz koje se sagledavalo razdoblje tek se malo izmijenila. Ivo Goldstein (2003) u svojem pregledu piše o uspostavljanju „apsolutističke vlasti“ koja je odgovarala i Budimpešti i Beču, a ponajviše vladaru, pripisujući pozitivne prosvjetno-kulturne odrednice djelovanju biskupa Strossmayera i Izidora Kršnjavoga.¹²⁷ Time se svakako nastoji barem uočiti i istaknuti bitna promjena na razini kulture, ali se ona pripisuje istaknutim *kulturträgerima*. Dušan Bilandžić (1924-2015) pak naziva Khuenovo banovanje „autokratsko ‘sivo doba’“ (1999) u kojem prevladava banova smišljena politika kontroliranih sukoba Hrvata i Srba, lukavost i politički manevri kojima je središnja vlast ojačana a liberalizacija iz ranijeg „zlatnog doba“ obustavljena.¹²⁸

U pogledu na hrvatsku povijest izvana, Ludwig Steindorff i Marie-Janine Calic u svojim sintezama hrvatske odnosno jugoslavenske povijesti iznose prvenstveno politička, negativna obilježja Khuneove vladavine.¹²⁹ Marcus Tanner ističe također buktanje hrvatskog i srpskog nacionalizma koje je potaknuo ban Khuen, „sklon manipuliranju sićušnih prava Hrvatske“.¹³⁰ U skladu je to s interpretacijama drugih inozemnih povjesničara koji se oslanjaju na stariju historiografiju, pa povremeno pišu i o mađarizatorskim, protunarodnim ili diskriminatornim politikama naglašavajući hrvatsko-srpski konflikt uz pomoć kojeg je Khuen ostvario premoć, ali i raspirio nacionalizam.¹³¹

Božena Vranješ-Šoljan u knjizi *Stanovništvo Banske Hrvatske* (2009), kao znanstveni sljedbenik I. Karamana, nudi uravnotežen pogled na vlast bana Khuena ističući umjeren gospodarski rast s pozitivnim i negativnim značajkama, nemogućnost potpunog kočenja modernizacijskih procesa, pretežno negativnu politiku podčinjavanja hrvatske autonomije raznim sredstvima te demografska obilježja rasta gradskog stanovništva, naseljavanja stranih kolonista u Slavoniji i početak procesa depopulacije.¹³²

Promjene u složenosti analize naznačuju djelomice prilozi u sintezi hrvatske povijesti u dva sveska više autora koju su uredili Mirko Valentić i Lovorka Čoralić u izdanju Školske knjige (2005). Agneza Szabo (u poglavlju „Banska Hrvatska u doba bana Khuen-Héderváryja“) ističe osnovne političke odrednice razdoblja, ali u to ugrađuje društvene i gospodarske komponente na temelju statističkih podataka i analize financijske politike, shvaćajući dvostruku lojalnost koju je ban

¹²⁷ Usp. GOLDSTEIN 2003: 232-233; GOLDSTEIN 2008: 287; 288-309.

¹²⁸ BILANDŽIĆ 1999: 32-37.

¹²⁹ STEINDORFF 2006: 120-122; CALIC 2010: 43-44.

¹³⁰ TANNER 1997: 108. Tanner ipak uočava rast Zagreba i boljitak pod okvirom Nagodbe, ali to ne dovodi u svezu s Khuenovim režimom. Vidjeti 108-111.

¹³¹ Primjerice: BIONDICH 2000: 13-14; OKEY 2003: 135; KAMUSELLA 2009: 464; ARMOUR 2012: 209.

¹³² VRANJEŠ-ŠOLJAN 2009: 156-166.

morao dokazivati u odnosu na Tiszu i vladara.¹³³ Analiza banske politike dotiče uglavnom segmente politike (negativne), ali na temelju statistika dopire i do problema emigracije, značajka gospodarske politike (eksploatacija šuma, financijske odrednice, strani kapital, pogodovanje Hipotekarne banke veleposjednicima), odnosno zaključka da je upravo poboljšana ekonomska slika omogućila „bolji položaj školstva i razvoj kulture i graditeljstva uopće“ pod Kršnjavim.¹³⁴ Međutim, kulturno-institucionalni razvoj te razvoj školstva, izdvojeni u zasebnom poglavlju (autori K. Prijatelj, I. Perić) ne razrađuju takvu tezu.¹³⁵

Donekle komplementaran projekt akademijine edicije „Hrvatska i Europa“ u svesku o 19. stoljeću (IV) zasebno tretira političke, društveno-kulturne te književne, kazališne, urbanističke, arhitektonske, likovne, glazbene i znanstvene procese razvoja koji su razrađeni u posebnim poglavljima. Iskra Iveljić u poglavlju o „prevlasti unionista“ suprotstavlja političke pristupe Mažuranića i Khuena, ali nastoji uvidjeti okolnosti pod kojima ban od 1883. djeluje. Tako ne zanemaruje pozitivan gospodarski trend, promjene u građanskom društvu i kulturne preobrazbe.¹³⁶ Na njezin prikaz nadovezuje se u istom svesku istraživanje demografskih i gospodarskih trendova B. Vranješ-Šoljan u okviru modernizacijskih procesa Banske Hrvatske.¹³⁷

2.4.2. Kontroverze Kršnjavi i Bollé: paralelna istraživanja srodnih stručnjaka

Još se i danas donekle može Izidora Kršnjavoga uvrstiti među kontroverzne ličnosti 19. stoljeća. Radi povelikog broja afera, političkih obrata, ali i bar donekle vlastitog karaktera, on to svakako i jest. Međutim razdoblje njegova (političkog) uspona neosporno je povezano s jedne strane s koncepcijom koju je ban Khuen razvijao iz Zagreba, a s druge strane s aktivacijom kulturnog i intelektualnog života. U približno slično vrijeme, i to nimalo slučajno, kada se i o Bolléu počelo konkretnije razmišljati, povezujući politiku i kulturu krenuo je i novi val razmatranja uloge Kršnjavoga. Druga polovica 1960-ih godina, sve do kraja 1971, vrijeme je preispitivanja nekih dotada zatvorenih (a voljelo se često misliti i razriješenih) tema hrvatske historiografije. Prijepori su se prvenstveno vodili oko političke povijesti, NOB-a, Drugoga svjetskog rata, komunističkog pokreta i hrvatske uloge u tim događajima. Samo je odrješiti partijski rez u prosincu/siječnju 1971/1972. takve i slične tendencije prekinuo. Jednostavnim zaustavljanjem izlaženja publikacija (poput ukinutog *Hrvatskog tjednika*), promjenom redakcija postojećih časopisa,

¹³³ SZABO 2005a: 530-531.

¹³⁴ ISTO: 532-534.

¹³⁵ Usp. PRIJATELJ 2005: 624-625; PERIĆ 2005: 637-639.

¹³⁶ IVELJIĆ 2009: 93-96.

¹³⁷ VRANJEŠ-ŠOLJAN 2009:103-108.

izmjenom političkih osnova i linija raznih publikacija, historiografska je rijeka potekla u drugom smjeru.

Tako su 1970-e i 1980-e godine na političkoj razini humanističkih znanosti protekle u traganju za novim paradigmama. Političke su promjene osvjedočene i naglašavanjem novih projekata poput, primjerice, proslave Seljačke bune 1573, kojom se taj ranonovovjekovni socijalni fenomen nastojao uvezati u lanac duljega trajanja koji je u popularnom imaginariju trebao voditi sve do NOB-a.¹³⁸ Ključne elemente tog obrata sažeo je Stipe Šuvar, tadašnji istaknuti partijski ideolog i republički sekretar za prosvjetu i kulturu. Godine 1974. u razgovoru sa Stevom Ostojićem kazao je: „Ta mi nismo rekli štošta što je istina o našoj vlastitoj povijesti! Za to treba imati, pored svega ostalog, mnogo snage. I moramo znati da marksisti, ljudi socijalističkih uvjerenja, moraju – ako ne danas, a onda u jednom procesu sazrijevanja društvene svijesti u uvjetima početnog razvijanja socijalizma – učiniti to što zovemo revalorizacija i preispitivanje vlastite povijesti, vlastite tradicije, vlastite kulture, i to bespoštedno....“ Zaključno je napomenuo da pri čitanju Krležine *Enciklopedije* ostaje dojam da „uglavnom nismo prekoračili – osim u nekim elementima – granice i horizonte buržoaske historiografije, građanske ocjene i književnosti i nacionalne historije i svega što se događalo. To tek slijedi.“¹³⁹ Ovi su zaključci bili uvod u prevrednovanju ključnih ličnosti hrvatske povijesti novoga vijeka – prvenstveno od 19. stoljeća nadalje. Bila je to i svojevrsna potraga za novim „junacima“, novim ličnostima čiji bi složeni karakteri i katkad proturječna nastojanja ukazali na ukrštavanje lokalnih i partikularističkih, protonacionalnih interesa s višim imperijalnim interesima, širim društvenim interesima, itd. Koja se ličnost u tok ovakve jedne „nove“ povijesti uklapa bolje od Izidora Kršnjavoga?

Ljubo Babić nije se libio ući u koštac s Kršnjavim kao uz Strossmayera ključnom figurom druge polovice 19. stoljeća naglašavajući da se treba otkloniti od „mržnje“ koja ga je pratila i od njega činila „neku nakazu i neko strašilo“, zalažući se za „bezuvjetnu korekturu“.¹⁴⁰ No prvi važan korak nakon 1945. čini Nakladni zavod Matice hrvatske koji u Frangešovoj ediciji „Pet stoljeća hrvatske književnosti“ 1980. objavljuje izabrana djela Ise Velikanovića, Živka Bertića, Joze Ivakića – i Ise Kršnjavoga. U izbor njegovih djela čitatelja uvodi studiozna i afirmativna, iako kritička, studija Miroslava Vaupotića.¹⁴¹

U nakladi „Mladosti“ 1986. izlaze dva sveska *Zapisaka* nastalih iz ostavštine Kršnjavoga. To izdanje – iako vrlo važno jer je riječ o prvoklasnom izvoru – ipak nije uspjelo razriješiti „kontroverzu Kršnjavi“. Štoviše, u mnogočemu ju je na-

¹³⁸ O tome: JANKOVIĆ, 2016: napose 217-249.

¹³⁹ ŠUVAR 1980: 78-79.

¹⁴⁰ BABIĆ 1934: 69. Vidjeti: 68-78.

¹⁴¹ VAUPOTIĆ 1980: 7-30.

dogradilo. Izdanje je kritizirano zbog različitih propusta i nerazriješenih pitanja, grešaka, slabih prijevoda, ali i uredničke koncepcije, nedostatka kontekstualizacije događaja i parcijalne obrade materije.¹⁴² Spisi službe sigurnosti na jednom mjestu spominju i falsificiranje „nekih stvari“ u memoarima Kršnjavoga „po nalogu CK“ referirajući se na izbačene ulomke gdje je Kršnjavi „govorio loše za Srbe“.¹⁴³ U povodu objavljivanja *Zapisaka* Centar CK SKH za idejno-teorijski rad „Vladimir Bakarić“ organizirao je 1987. i znanstvenu raspravu, izvorno pod naslovom „Politika i kultura u procesu modernizacije Hrvatskog društva koncem XIX i početkom XX stoljeća“. U ime Centra s uvodom je započeo D. Roksandić, a za govornika uvodnog priopćenja izabran je Rene Lovrenčić. Sama rasprava održana je u petak, 20. ožujka 1987.¹⁴⁴ Prevladavale su kritike pozvanih stručnjaka koji su izdanje pretežno ocjenjivali kao „nestručno“, „diletantsko“ i upitnoga znanstvenog pristupa.¹⁴⁵ Danas je stoga teško govoriti koliko je propusta u tom izdanju izazvala urednička koncepcija, a koliko druge političke intervencije. Da se međutim radi o krajnje problematičnom izdanju, ne bi trebalo biti upitno.

Razmotriti vrijeme prijelaza na 20. stoljeće činilo se iz perspektive 1980-ih godina ključnim, najzad i zbog brojnih aktualnih dodirnih točaka: od koncepcija jugoslavenske države i početaka socijaldemokracije do hrvatsko-srpskih konflikata i opresivnog režima, što postaje dodatno jasno uz primjere izvan historiografije. Književnik Dubravko Horvatić (1939-2004) napisao je po narudžbi Zagrebačkoga kazališta mladih i Teatra itd. dramu *Ban Khuen Héderváry*, koja doduše nije izvedena, ali je 1978. objavljena.¹⁴⁶ Pritom je središnja dinamika na liniji Starčević–Khuen naglašena tako da su, prema Horvatićevim riječima, Starčeviću „u usta“ stavljene „njegove vlastite riječi“, dok su „Khuenovim mamelucima“ stavljene „u usta riječi

¹⁴² KRŠNJAVI 1986. Prema informacijama koje su objavljene u *Našim temama* na raspravi su sudjelovali sam priređivač izdanja I. Krtalić te R. Lovrenčić, M. Gross, P. Strčić, A. Szabo, M. Šicel, M. Kolar-Dimitrijević, Ž. Čorak, V. Oštrić, O. Maruševski i D. Roksandić. Izlaganja su djelomično objavljena u svesku *Naših tema* iz 1989. Vidi: GROSS 1989: 1885-1887; STRČIĆ 1989: 1888-1890; ŠICEL 1989: 1891-1892; KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1989: 1893-1895; ČORAK 1989: 1896-1897; MARUŠEVSKI 1989: 1898-1901. Kritički prikaz izdanja objavljen je također objavljen kod: ROKSANDIĆ 1986: 35-36; ROKSANDIĆ 1989: 1885-1896; ROKSANDIĆ 2011: 294-300; OŠTRIĆ 1990: 129-143. U arhivskom građivu odnosno dokumentima za pripremu skupa sačuvan je i ekstenzivan popis planiranih pozvanih stručnjaka koji uključuje uz spomenute: N. Stančića, D. Cvitanović, Z. Posavac (rukom prekrizhen), M. Despot, R. Ivančević, M. Solar, Z. Stipetić, I. Maštruko, V. Unković, V. Mikecin, B. Rudež, I. Vejvoda, S. Huml, S. Knežević, V. Maleković, B. Gagro, J. Brkić, M. Marković, I. Kardum, B. Prpa-Jovanović, I. Iveljić te sudionici iz samog Centra. Prema: HR-HDA-1220, CK SKH, D-dokumentacija.

¹⁴³ HR-HDA-1561, SDS RSUP SRH, Informacija Centra SDS Zagreb, 1716/1986. godine, 26. 12. 1986. Usp. HR-HDA-1220, CK SKH, D-dokumentacija, 20. 3. 1987., spis D-20960

¹⁴⁴ HR-HDA-1220, CK SKH, D-dokumentacija, 20. 3. 1987., spis D-20960.

¹⁴⁵ HR-HDA-1220, CK SKH, D-dokumentacija, 20. 3. 1987., spis D-20960.

¹⁴⁶ HORVATIĆ 1978.

Titovih mameluka“.¹⁴⁷ U siječnju 1986. praizvedena je u zagrebačkom HNK drama *Ostavka*, koju je Čedo Prica (1931-2009) napisao o kazališnom intendantu Stjepanu Miletiću obilatou proučivši karakteristike i protagoniste razdoblja.

Tijekom 1990-ih godina hrvatsko političko i društveno stanje nudit će Prici – naročito u smislu kulturno-kazališnih okolnosti, kulturne politike i velike obljetnice HNK u Zagrebu (1995) – prilike da se u poduljim ekskursima „vrati“ u Khuenovo (Miletićevo) vrijeme pozivajući na usporedbe odnosa vlasti, kulture i pojedinca (intelektualca).¹⁴⁸ Na kraju je i u kazalištu Komedija 1989. izveden mjuzikl *Car Franjo Josip* Alfija Kabilja i Milana Grgića (1934-1997) u koji su autori metaforički unijeli hrvatske (političke) težnje uoči promjene.¹⁴⁹

Da je interes postajao veći za samu ličnost Kršnjavoga pokazuju i izdanja o njegovoj graditeljskoj djelatnosti i neki drugi radovi povjesničarke umjetnosti Olge Maruševski.¹⁵⁰ U historiografskom je smislu to putanja kojom se nastavilo raditi i u narednom desetljeću, kada su uglavnom opet prevladavali negativni politički elementi koji su onemogućili cjelovitu trezvenu revalorizaciju i analizu. Ipak, bitne iznimke činili su doprinosi povjesničara poput M. Kolar, M. Artukovića i nekih drugih. Sve se to napokon povezalo tek 2012. na velikom znanstvenom skupu „Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj“, gdje su prezentirane dotadašnje interpretacije i novi rezultati struke. Objavljen je i zbornik koji povezuje različite struke i gledišta na Kršnjavoga, čime se njegove „negativne“ strane i „pozitivni“ doprinosi konačno povezuju, revaloriziraju, pri čemu nestaju brojne kontroverzne pretpostavke, primjerice oko njegovih političkih prijelaza i setebandijerizma.¹⁵¹

Sukladno demontiranju mita o Kršnjavom kao kontroverznoj ličnosti hrvatske kulture, događaju se promjene i kada je u pitanju jedan drugi Khuenov suradnik. Kao što je već spomenuto, kulturni razvoj Zagreba i hrvatskih gradova oko 1900. dugo je vremena bio prepušten povjesničarima umjetnosti, arhitektima, urbanistima, sociolozima i drugim stručnjacima koji su u političko-povijesnom kontekstu uglavnom oslanjali na rad povjesničara. Njihova su istraživanja prije svega obuhvaćala urbanističko-arhitektonski razvoj grada (i analizu različitih koncepcija), a potom i djelatnosti pojedinačnih istaknutih graditelja i arhitekata.¹⁵² U takvim istraživanjima od sredine

¹⁴⁷ HORVATIĆ 2019: 618.

¹⁴⁸ PRICA PLITVIČKI 2001.

¹⁴⁹ F. ŠIMETIN ŠEGVIĆ 2014: 140.

¹⁵⁰ Vidjeti primjerice: MARUŠEVSKI 1978: 67-77; MARUŠEVSKI 1981: 23-39; MARUŠEVSKI 1985: 217-246; MARUŠEVSKI 1986; MARUŠEVSKI 1993: 20-34; MARUŠEVSKI 2002; MARUŠEVSKI 2009.

¹⁵¹ MANCE I MATIJEVIĆ 2015. Također, u izdanju Matice hrvatske objavljena je još ranije i prerađena doktorska disertacija o Kršnjavom: JIRSAK 2008. Usp. VRANIĆ 2019; F. ŠIMETIN ŠEGVIĆ 2020.

¹⁵² Ovdje se iznosi tek djelomičan pregled nekih važnih priloga. Vidjeti primjerice: KNEŽEVIĆ 1996; MARUŠEVSKI 1997: 197-228; LASLO 1999: 136-140.

do kraja 20. stoljeća prednjačili su Olga Maruševski, Snješka Knežević, Željka Čorak i drugi. Analizirajući urbanistički razvoj Zagreba Snješka Knežević među prvima je zaključila kako je upravo Khuenovo inzistiranje na današnjoj lokaciji Hrvatskoga narodnog kazališta anticipiralo potrebe širenja suvremenog grada, odbacujući kritike da je tendenciozno smjestio hram nacionalne kulture na periferiju grada.¹⁵³

Novija istraživanja povjesničarke umjetnosti Irene Kraševac, koja je nizom različitih priloga i radova ukazala na veze Zagreba i Beča kroz obrazovanje pojedinih umjetnika, u suštini se bave kulturnim transferima. Njezina su istraživanja izvor novih informacija, dodatnih objašnjenja ili novopostavljenih problema pomoću kojih se stiče bolji uvid u funkcioniranje sustava koji je ustanovila Zemaljska vlada pod banom Khuenom.¹⁵⁴ Pored njezinih radova, te priloga već spomenutoga Viktora Žmegača, samo je još u zborniku *Fin de siècle Zagreb – Beč* (1997) napravljen pokušaj komparativističke analize ukrštenosti zagrebačkih i bečkih kulturnih i intelektualnih mreža.¹⁵⁵

Za Hermanna Bolléa zasigurno se može reći da je dulje vremena pripadao među omražene „zlikovce“, ne samo radi njegove „okaljanosti“ dobrom i dugotrajnom suradnjom s režimom bana Khuena. Radi toga njegova djelatnost bila je dulje vremena samo parcijalno ili nedovoljno istražena, a nekritički su se preuzimala mišljenja i ocjene iz vremena njegova djelovanja, koja su ishodište imala u Bolléovim (i Khuenovim) kritičarima. Određenu prekretnicu najavio je tematski broj časopisa *Život umjetnosti* iz 1978, kada su ugledni povjesničari umjetnosti i povjesničari, među kojima M. Prelog, R. Ivančević, Ž. Čorak, O. Maruševski, E. Franković, M. Despot, A. Horvat, problemski otvorili diskusiju prema opusu Bolléa i valorizaciji historicizma uopće.¹⁵⁶ Promjene jasno najavljuje Željka Čorak koja sagledavajući značaj (modernističkog) arhitekta Drage Iblera piše: „Po opredjeljenju za stil Ibler je prije nasljednik Bolléa...“.¹⁵⁷ Takva je teza nedugo prije toga bila skoro nezamisliva, ali je 1981. ipak iznesena. Dapače, Čorak se zalaže za revalorizaciju „mitskog krivca“ Bolléa kojega je, smatra, „zapala sudbina vještice“, jer u njegovom djelu vidi „osobni put modernizacije“ i osobu zaslužnu za „zagrebačku urbanost“,¹⁵⁸ nastavljajući se baviti temom Zagrebačke katedrale.¹⁵⁹

¹⁵³ Usp. primjerice: KNEŽEVIĆ 1994: KNEŽEVIĆ 1996: 97-105, 170-184; KNEŽEVIĆ 2003: 84-88.

¹⁵⁴ Vidjeti primjerice: KRAŠEVAC 2004: 129-145; KRAŠEVAC 2011: 28-47.

¹⁵⁵ BARBARIĆ 1997. Usp. F. ŠIMETIN ŠEGVIĆ 2020: 81-128.

¹⁵⁶ Usp. PRELOG 1978: 6-7; IVANČEVIĆ 1978: 8-21; ČORAK 1978: 22-31; FRANKOVIĆ 1978: 40-57; DESPOT 1978: 58-66; MARUŠEVSKI 1978: 67-77; HORVAT 1978: 78-93; MUNK 1978: 94-103; STAHULJAK 1978: 109-117 i druge priloge.

¹⁵⁷ ČORAK 2000: 18.

¹⁵⁸ ISTO, 16-17.

¹⁵⁹ Usp. ČORAK 1979: 55-57 i ČORAK-DEANOVIĆ 1988. Tijekom 1980-ih izlazi i bitna knjiga sabranih radova L. Dobronić o historicizmu. DOBRONIĆ 1983.

Tema se još u 1990-im godinama sporo i prilično nasumično otvara, uglavnom kroz manje priloge ili disertacije.¹⁶⁰ Najava važnijih promjena događa se realizacijom kataloga/zbornika *Historicizam u Hrvatskoj* u dvije knjige pod znanstvenim vodstvom Vladimira Malekovića,¹⁶¹ da bi u 21. stoljeću istraživanja povjesničara umjetnosti Dragana Damjanovića bitno su promijenila „kontroverzu Bollé“, doprinijevši cjelovitoj i balansiranoj interpretaciji djelovanja tog arhitekta.¹⁶² Time se nastavlja put Željke Čorak, različit od generacija povjesničara umjetnosti i arhitekata koji su zastupali negativno prikazivanje njegovog djelovanja, najčešće sukladno s ocjenama o banskom režimu. Naime, već ga je suvremenik Gjuro Szabo (1875-1943) oštro kritizirao kao „vandala“ i „falsifikatora“.¹⁶³ Kritika „boleizma“, odnosno historicizma kao pravca u arhitekturi skoro u cijelosti, svodila se uglavnom na to da je hrvatska graditeljska tradicija negirana nauštrb stranih elemenata, da je kao standard uvodio stilove bez estetske vrijednosti koji nisu karakteristični za hrvatsko podneblje i graditeljsku baštinu, a da je devastirao nacionalnu baštinu (prvenstveno velika rasprava oko restauracije, ustvari pregradnje Zagrebačke katedrale). Stoga je smatrao da Bollé spada među „režimske“ arhitekate koji je, uz bana i Kršnjavog, bio centralna ličnost toga razdoblja.¹⁶⁴ Dapače, Lj. Babić (1934) smatrao je kako je upravo Bollé najveći krimen djelovanja Kršnjavoga, njegova „najtamnija sjena čitavog likovnog rada“.¹⁶⁵ Spomenuta sustavna istraživanja arhitekta Bolléa koja je u novo vrijeme provodio D. Damjanović u širem su smislu prije svega dala pregled graditeljske djelatnosti, ali su korisna i u smislu uspostavljanja veza i odnosa s političkom razinom te na razini cjelovitosti nude važnu interpretaciju jednog segmenta kulturne politike.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Usp. VUJIĆ 1993: 156-161; BRAUN 2001; RAPO 2002. Bitnu iznimku čine radovi O. Maruševski i S. Knežević (vidjeti bibliografiju ovog rada).

¹⁶¹ MALEKOVIĆ 2000.

¹⁶² U Zagrebu je 2015. upriličena i izložba u Muzeju za umjetnosti i obrt grandioznog naziva „Herman Bollé – graditelj hrvatske metropole“. Izlazak knjige D. Damjanovića o Bolléu i uspjeh izložbe nagnali su S. Knežević da u svojoj recenziji proglasi kraj „boleofobije“ i nastupanje „boleofilije“. KNEŽEVIĆ 2015: 61.

¹⁶³ HORVAT 1978: 79. Srž sukoba u novije vrijeme prikazuje članak: JURIĆ 2011: 69-101.

¹⁶⁴ Vidjeti primjerice: STAHULJAK 1943: 713-714; ŠEGVIĆ 1952: 179-186; KOLACIO 1974; KEČKEMET 1976: 12-32; MAROEVIĆ 1977: 123-144.

¹⁶⁵ BABIĆ 1934: 76. Pogrdno Bolléa naziva „Baurathovim Bauleiterom“ (Baurath je F. von Schmidt), naglašavajući, baš poput povjesničarskih kritika Khuena, njegovo strano podrijetlo (Köln), nedostatak ukusa, osjećaja za bitno, za stil. Babić zaključuje: „Ako na čas shvatimo Kršnjavijeve pozitivne radove kao svjetlo, onda Bollé u cijelome Kršnjavijevu kompleksu znači tamu, koja je našem likovnom razvitku nanijela nepopravljivu i neprocjenjivu štetu, od koje će još dugo trpjeti daleke generacije“. BABIĆ 1934: 89-90.

¹⁶⁶ Ovdje se donosi izbor: DAMJANOVIĆ 2005: 259-276; DAMJANOVIĆ 2006: 129-150; DAMJANOVIĆ 2009: 109-127; DAMJANOVIĆ 2011-2012; DAMJANOVIĆ 2013; DAMJANOVIĆ 2015.

2.4.3. Od zlikovca do antijunaka: postupna dekonstrukcija u historiografiji

U javnosti se do današnjeg vremena zadržala slika o vrlo negativnoj ulozi bana Khuena u hrvatskoj povijesti. Dok se njegovo ime javlja svako toliko u suvremenim publikacijama i tisku, dakle u političkom diskursu svakodnevice, predstavljajući nešto protuhrvatsko, strano, neprijateljsko i tiransko,¹⁶⁷ hrvatska historiografija izbjegavala je sustavno poručiti biografiju bana. Zaobilazila se čak i detaljnija analiza političkih događaja i procesa u njegovu skoro dvadesetljetnom banovanju. Istina je i da se to može smatrati negativnom karakteristikom hrvatske historiografije koja se nije dovoljno posvetila biografijama banova i njihovom vladavinom u 19. stoljeću. Iznimke čine radovi A. Szabo, I. Iveljić i nekih drugih povjesničara, kao i neki zbornici radova. Za razliku od tih bijelih mrlja, analiza Khuenova režima jednim se dijelom i svjesno izbjegavala. Ranu iznimku čini izrazito važna studija M. Artukovića. On je na temelju analize zagrebačkog glasila Srpske samostalne stranke između 1884. i 1902. proučio „ideologiju hrvatsko-srpskih sporova“ dotičući se naravno Khuenove politike odozgo.¹⁶⁸ Djelovanje bana u tom smislu opisao je kao oportunističko poticanje sukoba na temelju načela *divide et impera*, što je naišlo i na kritike.¹⁶⁹ Doprinos ovog djela ipak nije time doveden u pitanje, jer je ponudilo sustavnu analiza političko-društvenog problema koji je obilježio razdoblje.

Pošto su u 1980-im godinama dobro uzdrmane kontroverze oko Izidora Kršnjavoga i Hermanna Bolléa, a nastavila su se istraživanja o društvenoj i gospodarskoj povijesti 19. stoljeća, zadnje desetljeće 20. stoljeća privremeno je vratilo u fokus primat političke povijesti. Taj se trend međutim s vremenom ipak istrošio, a sve je vidljiviji postao postupni povratak na analizu kulturne povijesti na koju se potom nadovezuje i analiza intelektualne povijesti. Takvi su naglasci ukazali na potrebu revizije tragova što su jasno ostavili Zemaljska vlada i njezin program pod banom Khuenom, povezanost i upliv s dinamičnim kulturnim životom, modernizacijom školstva i obrazovnog sustava te nizom kulturno-socijalnih fenomena koji se djelomično javljaju i kao učinci procesa kojima je upravljala banska vlast. Znakovita najava promjena pronalazi se već u jednom članku Mire Kolar iz 1996. o Vinku Kriškoviću, gdje njegovo djelovanje povezuje sa sveučilišnom i kulturnom politikom Kršnjavoga, odnosno promjenom u ekonomskoj politici koju je pokrenuo Khuen-Héderváry 1891. osnutkom Hipotekarne banke.¹⁷⁰ Nažalost, iznesene teze M. Kolar nije nikada dalje razradila.¹⁷¹

¹⁶⁷ Vidjeti primjerice: BORIĆ 1995; *Jutarnji list* (Zagreb), 26. 4. 2013. (tekst: „Jesmo li svi mi neprijatelji države ako podržavamo novi pravopis“); HITREC 2013; *Večernji list* (Zagreb), 9. 10. 2015. (tekst: „Ja sam Milanović, nisam Khuen Hedervary“).

¹⁶⁸ ARTUKOVIĆ 1991 Usp. ARTUKOVIĆ 2001; RUMENJAK 1996.

¹⁶⁹ MARKUS 1992: 291-292.

¹⁷⁰ KOLAR 1996: 234.

¹⁷¹ Usp. KOLAR 2005: 541-551.

Drugačiji uvid postupno daju monografije, članci i kritički objavljena građa. Od 1990-ih se godina tako ističu različiti radovi i knjige u kojima se uglavnom zastupa oprezna interpretacija razdoblja s naglaskom na ciljeve koji spadaju u sferu realne politike i smjernice glavnih aktera hrvatske političke scene s kraja 19. stoljeća, udaljujući se od oštih osuda koje su bar djelomično nekritično preuzimane od oporbenog tiska toga vremena. odnosno iz različitih izvora koji su nastajali nakon prekretnice 1903. ili, u još preglednijem i sažetijem obliku, nakon nestanka Austro-Ugarske. U narednim desetljećima, sve do danas, istražuju se tako klasični politički događajni ili društveni aspekti,¹⁷² kao i funkcioniranje političkog sustava ili određene glavne odlike tog sustava, poput cenzure.¹⁷³ U fokus različitih priloga ušle su međutim i drugačije osmišljena istraživanja, usmjerena na društveno-religijske aspekte,¹⁷⁴ spregu vjerske politike i umjetnosti,¹⁷⁵ zatim specifično hrvatsko-mađarske odnose u širem smislu,¹⁷⁶ politike obrazovanja i promjene u školskom sustavu,¹⁷⁷ a javljaju se i istraživanja koja uvode pristupe nove povijesti institucija,¹⁷⁸ nove kulturne povijesti,¹⁷⁹ povijesti okoliša¹⁸⁰ te brojne druge teme. Bitne spoznaje proizlaze iz istraživanja odnosa prema Srbima i slojevitosti srpske politike u Banskoj Hrvatskoj pod Khuenom, što naročito detaljno prikazuju M. Artuković i N. Rumenjak koja prozopografski zahvaća sloj „Khuenovih Srba“ na križištu socijalnog i političkog.¹⁸¹ Ključan prilog stiže ipak 2003. koji je napisao, tada već istaknuti povjesničar 19. stoljeća, Stjepan Matković. On s pravom skreće pozornost na potrebu za uravnoteženijom ocjenu banovanja, koja ne negira negativne aspekte, ali isto tako uviđa i pozitivne.¹⁸² Tako razmatra kulturni i intelektualni život, uočava važnost Khuenove potpore Kršnjavome i

¹⁷² SZABO 2005b: 587-608; IVELJIĆ 2007; IVELJIĆ 2008: 587-623; DOBROVŠAK 2008: 489-516; HEKA 2024: 279-298.

¹⁷³ ŠTEFANAC 2011: 23-38; VRANJEŠ-ŠOLJAN 2018.

¹⁷⁴ BIOČIĆ 2015: 121-138; TOMLJENović 2021: 145-177; BIOČIĆ-VARJAČIĆ 2021: 49-66.

¹⁷⁵ DAMJANOVIĆ 2011.

¹⁷⁶ HOLJEVAC I RIMAC 2013: 47-77; HOLJEVAC 2014; HOLJEVAC 2015: 454-460.

¹⁷⁷ MODRIĆ-BLIVAJS 2007: 119-141; OGRAJŠEK-GORENJAK 2004: 157-179; OGRAJŠEK-GORENJAK 2007: 147-176; N. ŠIMETIN ŠEGVIĆ 2015: 179-214; SIKIRIĆ ASSOULINE I VUKINA 2024.

¹⁷⁸ LUETIĆ 2006: 199-222; LUETIĆ 2012.

¹⁷⁹ F. ŠIMETIN ŠEGVIĆ 2014; ŠIMETIN ŠEGVIĆ I TOKIĆ 2021: 273-295.

¹⁸⁰ SIKIRIĆ ASSOULINE I ŠIMETIN ŠEGVIĆ 2021: 51-65.

¹⁸¹ ARTUKOVIĆ 2001; RUMENJAK 1996; RUMENJAK 2000; RUMENJAK 2003; RUMENJAK 2005.

¹⁸² MATKOVIĆ 2003: 37-47. Sam je Matković u svojim kasnijim radovima dao značajan doprinos proučavanju političkih značajki vladavine u smislu analize sustava izbora i odnosa prema opoziciji. Vidjeti primjerice: MATKOVIĆ 1997; MATKOVIĆ 2001; MATKOVIĆ I SABOTIĆ 2005: 157-183.

intendantu kazališta Stjepanu Miletiću, kao i nastupanje „modernističkog pokreta“ kao procese koji su povezani s djelovanjem bana.¹⁸³

Od početka 21. stoljeća ističu se istraživanja političke povijesti, konkretno funkcioniranja Narodne stranke kao režimske stranke koja provodi sustavno Branko Ostajmer.¹⁸⁴ Vrhunac tih istraživanja dosegnut je u knjizi *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883-1903*. (2018) koja nudi djelomično klasičan pristup političkoj povijesti, djelomično prozopografski pristup stvarajući „galeriju“ zaboravljenih ili slabo poznatih političara koji su djelovali u sklopu Narodne stranke. S odmakom od jednostavnih zaključaka o „mamelucima“ i klijentizmu, sagledavaju se i pozitivni i negativni učinci transformacije stranke pod Khuenom, izborne prakse te naročito djelovanje stranke na području Slavonije i Baranje (socijalna struktura, odnos s veleposjednicima, organi stranke, urbana središta, itd.). Posebno je zamjetna dekonstrukcija pojma „Slavonstvo“, odnosno percepcija kako je Khuenova strategija bila poticati razvoj paralelnih (i suprotstavljenih) institucija u Osijeku i Slavoniji.¹⁸⁵ Dubinski pogled u stranačko funkcioniranje ustvari je dugo očekivani logični korak koji će daljnju interpretaciju političke situacije uvelike uravnotežiti i promijeniti, jer sustavno argumentira Matkovićevu tezu da je Khuenov politički sustav nastojao privući ne samo poslušnike, nego i sposobne pojedince koji su imali vlastite ciljeve i programe. Rezultati takvog istraživanja ruše prikaze o stranci koja se vodila isključivo interesima veleposjednika, u kojoj su dominirali nedomoljubni mađaroni i častohlepni pojedinci i koja je ustaljenom praksom stvarala stranačke pouzdanike. Stoga knjiga *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu* predstavlja temeljnu studiju političke organizacije stranke i neizostavna je u daljnjim istraživanjima.

Pored toga radovi koji se bave zbivanjima na prijelazu stoljeća ulaze postupno u sferu intelektualne povijesti. To je vidljivo primjerice iz dviju disertacija, od kojih se jedna (I. Vranić) bavi konkretnim portretom Izidora Kršnjavoga kao europskog intelektualca,¹⁸⁶ dok druga (F. Šimetin Šegvić) analizira sustav kulture koji je uspostavio nagodbeni okvir odnosno režim bana Khuena.¹⁸⁷ Na tom je tragu i esej I. Iveljić,¹⁸⁸ koji nije usmjeren na organizacijske i administrativne sheme upravljanja i provođenja kulturne politike te stoga funkcioniranje sustava kao ključno pitanje kulturne politike ipak ostaje nerazjašnjeno. Naime, za takvu vrstu pregleda nužno je konzultirati relevantno gradivo koje objašnjava organizacijski

¹⁸³ MATKOVIĆ 2003: 42-43.

¹⁸⁴ OSTAJMER 2003: 391-412; OSTAJMER 2009: 390-397; OSTAJMER 2015a: 471-478; OSTAJMER 2015b: 25-42; OSTAJMER 2018.

¹⁸⁵ OSTAJMER 2018: 278-288.

¹⁸⁶ VRANIĆ 2019.

¹⁸⁷ F. ŠIMETIN ŠEGVIĆ 2020.

¹⁸⁸ IVELJIĆ 2016.

okvir (Odjel bogoštovlja i nastave te Predsjedništvo zemaljske vlade). Na drugačiji način prilozi N. Tomašegovića objašnjavaju i usustavljaju složena strujanja modernističkih intelektualaca nudeći filozofsko-sociološki pristup intelektualnoj povijesti pokreta koji je konstantno bio usmjeren na kritiku režima iz pozicije kulturno-umjetničkog života, ali i politiku.¹⁸⁹

Plodovi postignuća historiografije do sredine 2010-ih godina mogu se jasno uočiti i u sintezi Matice hrvatske naslovljenoj *Temelji moderne hrvatske* (2016), koju su uredile Vlasta Švoger i Jasna Turkalj. Uz politički pregled Tomislava Markusa (1969-2010), koji ne donosi ništa novo u pogledu ovdje razmatranog razdoblja (objavljen je postumno),¹⁹⁰ poglavlje Dinka Župana o kulturnom i intelektualnom razvoju donosi modernu sintezu osnovnih procesa, u kojoj se ne osporava uloga bana i njegova režima u dinamizaciji kulture, dok se uvjerljivo odbijaju teze o negativnoj kulturnoj politici pod Khuenom.¹⁹¹ Osim toga Župan demistificira i prema njemu opravdano sporan pojam „mađarizacija“ razjašnjavajući domete politike uvođenja mađarskog jezika u nastavu.¹⁹² Riječ je naime o autoru koji je u posljednje vrijeme najsustavnije primjenjivao suvremene historiografske pristupe kulturnoj povijesti na teme iz povijesti školstva, društvenih / rodničkih odnosa i visoke kulture općenito.¹⁹³

Trend promjena u historiografiji nastavlja se i uz pomoć mađarsko-hrvatskih povjesničara. U tom su smislu važne korake napravili Dinko Šokčević i Ladislav Heka. U nizu značajnih radova D. Šokčević se oslanja na metodologiju interkulturalne hermeneutike (imagologije) objašnjavajući kako su kontroverzni trenuci hrvatsko-mađarske povijesti i u hrvatskim i u mađarskim medijima ponekad pre-naglašavani, konstruirani ili napisani kako bi poticali sukob.¹⁹⁴ Ističe se njegova nova sinteza hrvatske povijesti objavljena u prijevodu s mađarskog (2016), prva koja nudi uistinu uravnoteženu interpretaciju: ističe negativne aspekte stabilizacijske politike Khuena-Héderváryja, analizira opterećenja u hrvatsko-mađarskim odnosima, ograničenja te politike, ali i njezine najvažnije uspjehe na gospodarskom te posljedično i kulturnom planu, koji su ponajviše služili u svrhu „učvršćenja dualističkog sustava i održavanja društvenog mira“.¹⁹⁵ Poput ranije A. Szabo, i Šokčević se oslanja na istraživanja gospodarstva Dvojne Monarhije koja je dugoročno provodio László Katus (1927-2015). Tako Šokčević uspješnost Khuenove gospodarske politike sagledava u kontekstu općeg ekonomskog rasta pod dualističkim

¹⁸⁹ TOMAŠEGOVIĆ 2024. Usp. TOMAŠEGOVIĆ 2018: 166-190.

¹⁹⁰ MARKUS 2016: 3-28.

¹⁹¹ ŽUPAN 2016: 273-308.

¹⁹² ISTO: 278-279.

¹⁹³ Usp. ŽUPAN 2002: 277-292; ŽUPAN 2010: 212-225; ŽUPAN 2013.

¹⁹⁴ ŠOKČEVIĆ 2005: 665-678; ŠOKČEVIĆ 2006; ŠOKČEVIĆ 2016.

¹⁹⁵ ŠOKČEVIĆ 2016: 322; 307-325.

okvirom.¹⁹⁶ Doprinos pravnika Ladislava (Lászla) Heke nešto je drugačiji.¹⁹⁷ U svojoj analizi djelovanja Khuena, koja se temelji na sagledavanju međudnosa s Budimpeštom i predsjednicima vlade (što je u hrvatskoj historiografiji rijetkost), Heka ponekad daje radikalnu revalorizaciju banova djelovanja. Prema njegovoj analizi lako bismo mogli zaključiti da je Khuen bio neosporni domoljub i prvak u zastupanju hrvatskih nacionalnih interesa, što je ipak pretjerano.¹⁹⁸ Heka međutim svraća pozornost na djelovanje političke institucije „hrvatskog ministra bez lisnice“, pri čemu preispituje pravni status i ovlasti bana, zajedničko ili neusklađeno djelovanje ministra i bana te čitav niz izvora koji pružaju uvid u rasprave oko „hrvatskih poslova“. Kao prednost njegovih istraživanja valja istaknuti činjenicu da u hrvatsku historiografiju unosi bitno kompleksniju sliku političkih odnosa u Budimpešti, pa tako i položaja Khuena-Héderváryja, njegove ambicije, međudnosa, itd.¹⁹⁹ Osim toga, ukazuje i na činjenicu da je politika vlade u Budimpešti, najviše u financijskom i gospodarskom smislu, često bila i oštrije usmjerena na kočenje razvoja ili eksploataciju Banske Hrvatske, što je ban uspijevaao blokirati kako ne bi slabio vlastitu poziciju.

Najnovija sinteza hrvatske povijesti na engleskom jeziku u izdanju Hrvatskog instituta za povijest u drugom svesku posvećuje prostor i Khuenovu razdoblju: o njemu pišu Branko Ostajmer i Dinko Župan rezimirajući dosadašnja vlastita istraživanja i novija dostignuća historiografije. Tako objašnjavaju okolnosti pod kojima je Khuenova misija bila „završiti suzbijanje narodnog pokreta i učvrstiti dualizam“,²⁰⁰ te dalje navode trezvena politička obilježja režima. Autori pritom razvrstavaju i pojašnjavaju onodobne kritike oporbe ne preuzimajući ih nekritički – što je bilo primjetno i u novijoj historiografiji. Osim što ističu sposobne ljude kojima se Kršnjavi okružio (apostrofirani su uz Kršnjavoga i dugogodišnji gradonačelnik Zagreba Adolf Mošinsky), u zasebnom potpoglavlju navode i onodobni napredak na području kulture i znanosti dovodeći ga otvoreno u svezu s režimom.²⁰¹

I drugi recentni pregledi hrvatske povijesti pitanju pristupaju opreznije. Jasno se to održava na nove ocjene režima koje donose Andrea Feldman i Robin Harris. Feldman prikazuje Khuena kao „promađarskog bana“ koji svojim djelovanjem predstavlja „uzrok mnogih teškoća“, naročito kada su u pitanju hrvatsko-srpski odnosi, što ne znači da nije bio „uspješan političar“.²⁰² Pored zaključka da vlada

¹⁹⁶ ISTO: 314-322.

¹⁹⁷ Usp. HEKA 2016a: 1065-1100; HEKA 2016b: 199-226; HEKA 2019.

¹⁹⁸ HEKA 2019: 272.

¹⁹⁹ ISTO: 268-314.

²⁰⁰ OSTAJMER I ŽUPAN 2022: 176.

²⁰¹ ISTO: 192-193.

²⁰² FELDMAN 2023: 100.

„diktatorski“, strogo i autoritarno, ne negira se „do određene mjere napredan, modernizacijski vid njegove gospodarske, a posebice kulturne politike“.²⁰³ Robin Harris također upozorava na nijanse: navodi da je, ovisno o definiranju cilja režima bana Khuena, moguće izvoditi i određene zaključke o uspješnosti tog dugogodišnjeg mandata. Kulturni procvat (naročito Zagreba)²⁰⁴ te pozitivni ekonomski učinci Nagodbe nalaze se na jednoj strani, dok su na drugoj strani negativni politički učinci.²⁰⁵ Harris pritom oprezno otklanja pretjerani sentiment starije hrvatske historiografije i njene omiljene devize – „kuenovština“, „teror“ i „mađarizacija“.²⁰⁶

UMJESTO ZAKLJUČKA

Povijesni narativ o banu Khuenu-Héderváryju u hrvatskim okvirima vrlo lako postaje priča. Događaji, njihov značaj, važnost za daljnji tijek povijesti prerastaju u zaplet koji upogonjuje središnji zlikovac, osoba koja se nikada ne prikazuje privatno, čija je biografija dubiozna i problematična, a čiji je pragmatizam u jasnoj opreci kolektivnih težnji. To su preduvjeti narativizirane povijesti kojoj je rijetko koji povjesničar odolijevao, bilo da je riječ o publicistima, povjesničarima-amaterima ili profesionalnoj i akademskoj historiografiji. Možda je začuđujuće jedino da čak i najbolji stilisti, među kojima se ističu Milan Prelog i Ferdo Šišić, nisu odoljeli poznatim obrascima. Međutim, dugotrajne promjene u shvaćanju grofa Khuena i njegova režima odvijale su se kroz 20. stoljeće vrlo postupno. Na to su utjecale opće političke promjene i lomovi „kratkog 20. stoljeća“, što je za hrvatski slučaj značilo opetovano revaloriziranje recentne prošlosti, pri čemu skoro do kraja stoljeća nije dolazilo u obzir dublje mijenjati prikaz nulte točke – Kuenova režima i otpora koji je prema njemu nastajao. Ipak, prihvatimo li uvjerljivo stajalište da je historiografija u neprestanom procesu profesionalizacije i (re)definiranja vlastite znanstvenosti, jasno je da s promjenom standarda nužno dolaze i promjene percepcije. Nakon više desetljeća kontroverze prestaju biti prave kontroverze, a određene „istine“ ili neupitne činjenice ulaze u novi krug propitivanja. Tematsko širenje zahvata historiografije, koje je u Europi otpočelo krajem 19. stoljeća, postupno je „historiziralo“ nove sustave problema, a analiza tih sustava otvorila je nova pitanja ili dala neočekivane nove odgovore. Spora dekonstrukcija jednog razdoblja i režima od početka 21. stoljeća je ubrzana, odvija se na više usporednih razina i otvara nove mogućnosti.

²⁰³ ISTO.

²⁰⁴ Harris mnogo prostora posvećuje kulturnom razvoju, a Kuenov upliv odozgo registrira u djelovanju istaknutih pojedinaca poput Kršnjavog, Miletića, itd. HARRIS 2024: 98-101 i 110-123.

²⁰⁵ ISTO: 104.

²⁰⁶ ISTO: 90, 104.

Arhivski izvori

Državni arhiv u Zagrebu

HR-DAZG-857, Fond Ivan Ulčnik, sig. 2909 Kuen Hedervary.

Hrvatski državni arhiv

HR-HDA-1561, SDS RSUP SRH, Informacija Centra SDS Zagreb, 1716/1986. godine, 26. 12. 1986.

HR-HDA-1220, CK SKH, D-dokumentacija, 20. 3 19.87., spis D-20960.

Tiskani izvori

BABIĆ, Ljubo. 1934. *Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću*. Zagreb: Matica hrvatska.

BANAC, Ivo. 1988. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*. Zagreb: Globus.

BILANDŽIĆ, Dušan, et al. 1969. *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb.

BILANDŽIĆ, Dušan. 1999. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden Marketing.

BOGDANOV, Vaso. 1958. *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*. Zagreb: Novinarsko izdavačko poduzeće.

BOGDANOV, Vaso. 1961. *Hrvatski narodni pokret 1903/4*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

BORIĆ, Gojko. 1995. *S inozemnog vidikovca*. Zagreb: Erasmus naklada.

CECIĆ, Vinko. 1958. Utvrditi istinu o spaljivanju mađarske zastave na Jelačićevom trgu godine 1895, *Republika*, 11-12: 50-53.

CIHLAR NEHAJEV, Milutin. 1931. Dva torza: iz političkih silhueta: Khuen. *Hrvatska revija* 4/7: 363-372.

CIPEK, Tihomir, Josip VRANDEČIĆ. 2004. *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj*. Zagreb: Disput.

ČORAK, Željka. 1989. I. Kršnjavi i hrvatsko društvo njegova doba, *Naše teme* 33/7-8: 1896-1897.

ČRNJA, Zvane. 1964. *Kulturna historija Hrvatske: ideje, ličnosti, djela*. Zagreb: Epoha.

FELDMAN, Andrea. 2023. *Hrvatska povijest u europskoj perspektivi*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Učiteljski fakultet.

[GJURSKI, Angjelo] pl. K. 1908. *Mađarizacija u Hrvatskoj*. Zagreb: s. n.

GJURSKI, Angjelo. 1938. *Hrvatska politička povijest od Khuena do Rapalla*. Zagreb: s. n.

GOLDSTEIN, Ivo. 2003. *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi Liber.

GOLDSTEIN, Ivo. 2008. *Hrvatska povijest*. Zagreb: EPH.

GROSS, Mirjana. 1973. *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest.

GROSS, Mirjana. 1989. O političkoj uvjetovanosti djelovanja Ise Kršnjavoga, *Naše teme* 33/7-8: 1885-1887.

HARRIS, Robin. 2024. *Croatia: a History. From Revolution to Independence*. Zagreb: Školska knjiga.

- HEKA, Ladislav (László). 2019. *Hrvatsko-ugarska nagodba. Pravni odnos bana i hrvatskog ministra*. Zagreb: Srednja Europa.
- HORVAT, Anđela. 1978. Sjećanja i razmatranja na temu Bollé-Szabo, *Život umjetnosti* 26/27: 78-93.
- HORVAT, Josip. 1942. *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, sv. 2. Zagreb: Tipografija.
- HORVAT, Josip. 1990. *Politička povijest Hrvatske I*. Zagreb: August Cesarec.
- HORVAT, Rudolf. 1906. *Najnovije doba hrvatske povijesti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- HORVATIĆ, Dubravko. 1978. *Sveti Juraj i zmaj: tri dramska teksta*. Zagreb: HDK sv. Ćirila i Metoda – Duvno: Naša ognjišta.
- HORVATIĆ, Dubravko. 2019. *Izabrana djela*, prir. Božidar Petrač. Zagreb: Matica hrvatska.
- HRIBAR, Alfons. 1929. *Jugoslavenska politika Srba, Hrvata, Slovenaca i Bugara*. Zagreb: Agrarna biblioteka.
- IBLER, Janko. 1914. *Hrvatska politika 1903-1913. Knj. 1: Hrvatska politika 1903*. Zagreb: Kr. zemalj. tiskara.
- KATIĆ, Lovre. 1938. *Pregled povijesti Hrvata*. Zagreb: Matica hrvatska.
- KERŠOVANI, Otokar. 1971. *Povijest Hrvata*. Rijeka: „Otokar Keršovani“.
- KNEZOVIĆ, Oton. 1937. *Hrvatska povijest od najstarijeg doba do godine 1918*. Zagreb: Izdanje Hrv. knjiž. društvo sv. Jeronima.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. 1989. I. Kršnjavi u modernizaciji Hrvatske, *Naše teme* 33/7-8: 1893-1895.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. 1996. Presjek kroz život i djelovanje hrvatskog političara dr. Vinka Kriškovića. *Senjski zbornik* 23: 229-258.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. 2005. Obilježja gospodarskog razvoja Hrvatske u drugoj polovici 19. stoljeća. U *Povijest Hrvata. Knj. 2: Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*, ur. Mirko Valentić, Lovorka Čoralčić, 541-551. Zagreb: Školska knjiga.
- KRIŠKOVIĆ, Vinko. 2003. *Izabrani književni i politički eseji*, prir. Dubravko Jelčić. Zagreb: Matica hrvatska, 2003.
- KRLEŽA, Miroslav. 1972. *99 varijacija*. Beograd: Duga.
- KRLEŽA, Miroslav. 1975. *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, izb. Anđelko Malinar, knj. III. Sarajevo: Oslobođenje – Zagreb: Mladost.
- KRŠNJAVI, Iso. 1986. *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, 2 sv., prir. Ivan Krtalić. Zagreb: Mladost.
- LOVRENČIĆ, Rene. 1972. *Geneza politike "Novog kursa"*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest.
- MACAN, Trpimir. 1971. *Povijest hrvatskog naroda*. Zagreb: Školska knjiga.
- MARJANOVIĆ, Milan. 1903-1904. *Hrvatski pokret. Opažanja i misli na pragu novoga narodnoga preporoda g. 1903*, 2. sv. Dubrovnik: Dubrovačka hrvatska tiskara.
- MARJANOVIĆ, Milan. 1935. *Habsburgovci i njihova senka. Restauracija i šta ona znači*. Beograd: Grafički umetnički zavod „Planeta“.

- MARUŠEVSKI, Olga. 1989. U povodu „Zapisaka“ I. Kršnjavoga, *Naše teme* 33/7-8: 1898-1901.
- MATKOVIĆ, Stjepan. 2003. Ban Khuen-Héderváry – značenje i utjecaji, *Povijest u nastavi* 1/1: 37-47.
- MATOŠ, Antun Gustav. 1976. *Feljtoni, impresije, članci I*, sv. 15, ur. Vida Flaker. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Sveučilišna naklada Liber.
- MATOŠ, Antun Gustav. 2004. *Kristali duha. Misli i pogledi Antuna Gustava Matoša*, prir. Dubravko Jelčić. Zagreb: Školska knjiga.
- PASARIĆ, Josip. 1936. Zapljene i progoni „Obzora“ pod Khuenom. U *Obzor: spomen knjiga 1860-1935*, ur. Milivoj Dežman, Rudolf Maixner. Zagreb: Tisak i naklada Tipografije.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin. 1994. *Povijest Hrvatske*. Prvo izdanje. Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin. 2007. *Povijest Hrvatske*. Dopunjeno i prošireno izdanje. Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić.
- PERIĆ, Ivo. 1997. *Povijest Hrvata*. Zagreb: Centar za transfer tehnologije Zagreb.
- PERIĆ, Ivo. 2000. *Hrvatski državni sabor 1848-2000*, sv. 2. Zagreb: Dom i svijet.
- PERIĆ, Ivo. 2005. Osnovno, srednje i visoko školstvo. U *Povijest Hrvata. Knj. 2: Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*, ur. Mirko Valentić, Lovorka Čoralić, 636-642. Zagreb: Školska knjiga.
- PERŠIĆ, Ivan. 1933. *1883-ća. Uspomene na predratni Zagreb povodom 50-godisnjice bune radi mađarskih grbova*. Zagreb: Tipografija.
- POLIĆ, Martin. 1901a. *Banus Karl Graf Khuen-Héderváry und seine Zeit (nach dem Kroatischen des Martin Polić)*. Essek: Julius Pfeiffer.
- POLIĆ, Martin. 1901b. *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba*. Zagreb: Tiskara i litografija Mile Maravića.
- POTOČNJAK, Franko. 1898. *Poštenje i moral pod vladom Dragutina grofa Khuen-Hedervaryja u Hrvatskoj*. s.l., s. n.
- POTOČNJAK, Franko. 1904. *Iz zemlje bespravlja i demoralizacije: jedna borba – dr. Potočnjak – grof Khuen Hedervary 1887-1904*. Rijeka: vl. nakl.
- PRELOG, Milan. 1921. *Pregled povijesti južnih Slavena: Srba, Hrvata i Slovenaca*, dio 2. Sarajevo: B. Buchwald i Drug.
- PRIBIĆ, Branka. 1972. Idejna strujanja u hrvatskoj kulturi od 1895. do 1903, *Časopis za suvremenu povijest* 4/1: 87-127.
- PRIBIĆEVIĆ, Svetozar. 1990. *Diktatura kralja Aleksandra*. Zagreb: Globus.
- PRICA PLITVIČKI, Čedo. 2001. *Bilježnice namjernog sjećanja II*. Zagreb: Konzor.
- PRIJATELJ, Kruno. 2005. Umjetnost na hrvatskom prostoru u 19. stoljeću – klasicizam i bidermajer. U *Povijest Hrvata. Knj. 2: Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*, ur. Mirko Valentić, Lovorka Čoralić, 616-625. Zagreb: Školska knjiga.
- RADOŠEVIĆ, Mijo. 1935. *Osnovi savremene Jugoslavije. Političke ideje, stranke i ljudi u XIX. i XX. veku*. Zagreb: Zadržna štamparija.

- RACKO, Ljerka. 1983. Pokret hrvatske moderne u historiografiji, *Historijski zbornik* 36: 1-31.
- RACKO, Ljerka. 1990. Spaljivanje mađarske zastave 1895. god. u Zagrebu, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 23: 233-246.
- RIBAR, Ivan. 1965. *Iz moje političke suradnje, 1901-1963*. Zagreb: Naprijed.
- SETON-WATSON, Robert William (Scotus Viator). 1913. *Die Südslawische Frage im Habsburger Reiche*. Berlin: Meyer & Jessen.
- STRČIĆ, Petar. 1989. Sporna kritičnost izdanja „Zapisaka“, *Naše teme* 33/7-8: 1888-1890.
- SZABO, Đuro. 1930. *Knjiga o starom Zagrebu*. Zagreb: Tipografija.
- SZABO, Gjuro. 1941. *Stari Zagreb*. Zagreb: Izdanje knjižare Vasić i Horvat.
- SRKULJ, Stjepan. 1920. *Pregled opće i hrvatske povijesti*. Zagreb: St. Kugli.
- SRKULJ, Stjepan. 1926. *Kratka povijest Hrvata*. Zagreb: piščeva naklada.
- SUPILO, Frano. 1911. *Politika u Hrvatskoj*. Rijeka: Tisak Riečke Dioničke tiskare.
- SZABO, Agneza. 2005a. Banska Hrvatska u doba bana Khuen-Héderváryja. U *Povijest Hrvata. Knj. 2: Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*, ur. Mirko Valentić, Lovorka Čoralić, 530-540. Zagreb: Školska knjiga.
- ŠICEL, Miroslav. 1989. O estetskom sustavu I. Kršnjavoga, *Naše teme* 33/7-8: 1891-1892.
- ŠIDAK, Jaroslav, Mirjana GROSS, Igor KARAMAN, Dragovan ŠEPIĆ. 1968. *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*. Zagreb: Školska knjiga.
- ŠIDAK, Jaroslav. 1973. *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- ŠIŠIĆ, Ferdo. 1962. *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ŠOKČEVIĆ, Dinko. 2005. Odjek narodnog pokreta u Hrvatskoj u mađarskoj javnosti (1903. god.), *Časopis za suvremenu povijest* 37/3: 665-678.
- ŠOKČEVIĆ, Dinko. 2006. *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- ŠOKČEVIĆ, Dinko. 2016. *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*. Zagreb: Durieux.
- ŠUVAR, Stipe. 1980. *Politika i kultura*. Zagreb: Globus.
- TRUMBIĆ, Ante. 1936. *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija*. Zagreb: Tisak Tipografija.
- UJEVIĆ, Mate. 1935. Khuenova vladavina u Hrvatskoj, *Luč* 30/5: 7-8.
- VAUPOTIĆ, Miroslav. 1980. Iso Kršnjavi. U *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 68, prir. Miroslav Vaupotić, 7-30. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena. 2009. *Stanovništvo Banske Hrvatske*. Zagreb: Educa.
- s. a. 1904. *Iz crnog lista nedavne prošlosti. Iz dobe (Baruna Levina Raucha)*. Varaždin: Knjigotiskarski zavod Stj. pl. Platzera.
- s. a. [Ivan MILČETIĆ]. 1906. *Khuenovština u Varaždinu*. Varaždin: Naprednjak.

Novine

- Der Floh* (Beč), 1885.
Jutarnji list (Zagreb), 1933, 2013.
Narodne novine (Zagreb), 1884, 1883, 1935.
Neuigkeits Welt Blatt (Beč), 1883.
Pester Lloyd (Budimpešta), 1918.
Pozor (Zagreb), 1883.
Večernji list (Zagreb), 2015.

Literatura

- ARMOUR, Ian D. 2012. *A History of Eastern Europe 1740-1918: Empires, Nations and Modernisation*. New York – London: Bloomsbury Academic.
- ARTUKOVIĆ, Mato. 1991. *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902)*. Zagreb: Naprijed.
- ARTUKOVIĆ, Mato. 2001. *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- BARBARIĆ, Damir, ur. 1997. *Fin de Siècle Zagreb – Beč*. Zagreb: Školska knjiga.
- BATUŠIĆ, Nikola. 1978. *Povijest hrvatskoga kazališta*. Zagreb: Školska knjiga.
- BATUŠIĆ, Nikola, Zoran KRAVAR, Viktor ŽMEGAČ. 2001. *Književni protusvjetovi: poglavlja iz hrvatske moderne*. Zagreb: Matica hrvatska.
- BIOČIĆ, Ana. 2015. Svećenik, intelektualac i rektor sveučilišta Anton Franki (1844-1908) – disciplinski ili politički proces? *Croatia Christiana periodica* 39: 121-138.
- BIOČIĆ, Ana, Elizabeta VARJAČIĆ. 2021. Stav Katoličke Crkve prema političkim zbivanjima u vrijeme bana Khuen-Héderváryja (1883-1903) kroz pisanje *Katoličkog lista*. U *Nova et vetera – Crkva, Kvarner i kultura: zbornik u čast izv. prof. dr. sc. Franje Velčića u povodu 65. godine života*, ur. Marko Medved, 49-66. Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- BIONDICH, Mark. 2000. *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904-1928*. Toronto: University of Toronto Press.
- BRANĐOLICA, Tomislav, Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ. 2012. Šidakova škola: povijesna radionica zanata. Oralna historija. U *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*, ur. Damir Agičić, Branimir Janković, 275-392. Zagreb: FF press.
- BRAUN, Alan. 2001. Zagreb - grad i arhitektura osamdesetih godina XIX. stoljeća, magistarski rad, Arhitektonski fakultet, Zagreb.
- BRIGGS, Asa, Daniel SNOWMAN. 2000. *Fins de Siècle: How Centuries End, 1400-2000*. New Haven: Yale University Press.
- BRUNNER, Otto. 1925. Zur älteren Geschichte der Khuen von Belasi. U *Festschrift zu Ehren Emil von Ottenthals*, ur. Raimund von Klebelsberg, 228-234. Innsbruck: Wagner.
- CALIC, Marie-Janine. 2010. *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. München: C. H. Beck.

- CINDRIĆ, Pavao. 1960. *Hrvatski i srpski teatar*. Zagreb: Lykos.
- CINDRIĆ, Pavao, ur. 1969. *Hrvatsko narodno kazalište: 1894-1969. Enciklopedijsko izdanje*. Zagreb: Naprijed.
- ČORAK, Željka. 1978. Bollé u funkciji grada, *Život umjetnosti* 26/27: 22-31.
- ČORAK, Željka. 1979. Katedrala u funkciji grada, uz problem zaštitnih radova na katedrali, *Život umjetnosti* 28: 55-57.
- ČORAK, Željka i Ana DEANOVIĆ. 1988. *Zagrebačka katedrala*. Zagreb: Globus-Kršćanska sadašnjost.
- ČORAK, Željka. 2000. *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*. Drugo izdanje. Zagreb: Matica hrvatska.
- DAMJANOVIĆ, Dragan. 2005. Neogotički tornjevi Zagrebačke katedrale: stil i kontekst, *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 29: 259-276.
- DAMJANOVIĆ, Dragan. 2006. Biskup Strossmayer, Iso Kršnjavi, Herman Bollé i izgradnja zgrade Kraljevske velike gimnazije u Osijeku, *Peristil* 49: 129-150.
- DAMJANOVIĆ, Dragan. 2008. Iso Kršnjavi i opremanje đakovačke katedrale, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne znanosti i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 26: 195-219.
- DAMJANOVIĆ, Dragan. Herman Bollé: izgradnja i opremanje katedrale u Đakovu (1876.-1884.), *Croatica christiana periodica* 33/63: 109-127.
- DAMJANOVIĆ, Dragan. 2011. Ban Dragutin Khuen-Héderváry, Herman Bollé i grob srpskog kralja Milana Obrenovića u crkvi manastira Krušedola, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne znanosti i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 29: 333-354.
- DAMJANOVIĆ, Dragan. 2011-2012. *Bečka Akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta*. Zagreb: Gliptoteka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.
- DAMJANOVIĆ, Dragan. 2013. *Arhitekt Herman Bollé*. Zagreb: Leykam international.
- DAMJANOVIĆ, Dragan. 2015. *Herman Bollé – graditelj hrvatske metropole*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt.
- DESPOT, Miroslava. 1957. *Privreda Hrvatske XVII – XIX. stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga.
- DESPOT, Miroslava. 1978. Bollé i Strossmayer: prilog anketi raspisanoj 1909. godine u Zagrebu za izdizanje spomenika Strossmayeru, *Život umjetnosti* 26/27: 58-66.
- DOBRONIĆ, Lelja. 1983. *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova. Sabrani članci i rasprave*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske.
- DOBROVŠAK, Ljiljana. 2008. Zaposlenici na željeznicama u Hrvatskoj 1903. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 40/2: 489-516.
- FLAKER, Vida. 1977. *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- FRANKOVIĆ, Eugen. 1978. Uloga Hermanna Bolléa u urbanističkom planiranju Zagreba, *Život umjetnosti* 26/27: 40-57.

- GEYR, Géza Andreas. 1993. *Sándor Wekerle, 1848-1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie*. München: Oldenbourg Verlag.
- GOOD, David F. 1984. *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914*. University of California Press: Berkeley – Los Angeles – London.
- GROSS, Mirjana. 1962. Osnovni problemi pravaške politike 1878-1887, *Historijski zbornik* 15: 61-120.
- GROSS, Mirjana. 1964. Geneza Frankove stranke, *Historijski zbornik* 17: 1-83.
- GROSS, Mirjana. 1973. *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest.
- GROSS, Mirjana. 1985. Ekumena historičara. (dio: Političke stranke u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća, primjer pseudoustavnosti), *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 18: 285-290.
- GROSS, Mirjana. 1985. *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*. Zagreb: Globus.
- HANÁK, Péter. 1998. *The Garden and the Workshop: Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest*. New Jersey: Princeton University Press.
- HEKA, Ladislav. 2016a. Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 37/3: 1065-1100.
- HEKA, Ladislav. 2016b. Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i nacionalno pitanje. *Scrinia Slavonica*, 16/1: 199-226.
- HEKA, László. 2024. Nemiri u Hrvatskoj i Ugarskoj 1903. godine i odlazak hrvatskog bana Khuen-Héderváryja. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 61/2: 279-298.
- HOLJEVAC Željko, Marko RIMAC. 2013. Zemlje ugarske krune u doba mađarskog milenija, *Historijski zbornik*, 64/1: 47-77.
- HOLJEVAC Željko. 2014. Mađaroni i mađarizacija u Hrvatskoj između mita i zbilje u svjetlu hrvatsko-mađarskih odnosa u 19. stoljeću. U *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, ur. Marijana Marinović, 99-117. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
- HOLJEVAC Željko. 2015. Hrvatsko ministarstvo u Budimpešti (1868-1918). U *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*, ur. Pál Fodor i Dinko Šokčević, 454-460. Budimpešta – Zagreb: Institut za povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti – Hrvatski institut za povijest.
- HORVAT, Anđela. 1978. Sjećanja i razmatranja na temu Bollé - Szabo, *Život umjetnosti* 26/27: 67-77.
- HORVAT, Josip. 2006. *Pobuna omladine 1911-1914*, prir. Branko Matan. Zagreb: SKD Prosvjeta – Gordogan.
- IVANČEVIĆ, Radovan. 1978. Kriterij stila i kvalitete u interpretaciji neostilova: tri primjera iz Bolléova opusa, *Život umjetnosti* 26/27: 8-21.
- IVELJIĆ, Iskra. 2004. Hrvatska historiografija o 19. stoljeću nakon raspada Jugoslavije, *Prispjevki za novejšo zgodovino* XLIV/2: 29-44.
- IVELJIĆ, Iskra. 2007. *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam International.

- IVELJIĆ, Iskra. 2008. Od uza Sudbenog stola do turneje po Rusiji, Nepoznata pisma Josipa Henneberga iz 1894-1897, *Časopis za suvremenu povijest*, 40/2: 587-623.
- IVELJIĆ, Iskra. 2009. Prevlast unionista. Hrvatske zemlje od 1883. do 1903. godine. U *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, sv. IV: *Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Mislav Ježić, 93-102. Zagreb: Školska knjiga.
- IVELJIĆ, Iskra. 2016. Kulturna politika u Banskoj Hrvatskoj 19. stoljeća, *Historijski zbornik*, 69/2: 335-370.
- IVELJIĆ, Iskra. 2019. *Anatomija jedne velikaške porodice*. Zagreb: FF press.
- JANKOVIĆ, Branimir. 2016. *Mijenjanje sebe same. Preobrazba hrvatske historiografije kasnog socijalizma*. Zagreb: Srednja Europa.
- JIRSAK, Libuše. 2008. *Izidor Kršnjavi und die Wiener Schule der Kunstgeschichte*. Zagreb: Matica hrvatska.
- JOHNSTON, William M. *Austrijski duh: Intelektualna i društvena povijest 1848-1938*. Zagreb: Globus, 1993.
- JOHNSTON, William M., Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ. 2009. *Dijalog s povodom 2: „Austrijski duh“ – prije i poslije*. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske studije – FF press.
- JUDSON, Pieter. 2017. Where Our Commonality is Necessary...: Rethinking the End of the Habsburg Monarchy, *Austrian History Yearbook* 48: 1-21.
- JUDSON, Pieter M. 2018. *Povijest Habsburškog Carstva*. Zagreb: Sandorf.
- JURIĆ, Zlatko. 2011. Rasprave o Bakačevoj kuli u Zagrebu 1901. godine: „Taj nezgrani, ružni toranj“ ili „karakterističan primjer sredovječnog utvrdnog braništa“, *Portal (Hrvatski restauratorski zavod)* 2: 69-101.
- KAMUSELLA, Tomasz. 2009. *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. New York: Palgrave MacMillan.
- KARAMAN, Igor. 1966. Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nadobnim sistemom (1868-1918), *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* 4: 283-374.
- KARAMAN, Igor. 1972. *Privreda i društvo Hrvatske u XIX. stoljeću*. Zagreb: Školska knjiga.
- KARAMAN, Igor. 1991. *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*. Zagreb: Naprijed.
- KARAMAN, Igor. 2000. *Hrvatska na pragu modernizacije 1750-1918*. Zagreb: Znanje.
- KEČKEMET, Duško. 1976. Uloga tradicije u suvremenoj kulturi, *Arhitektura* 24/25: 12-32.
- KRAŠEVAC, Irena. 2004. Ivan Meštrović und sein Wiener Mäzen Karl Wittgenstein. U *Übergänge und Verflechtungen. Kulturelle Transfers in Fallstudien*, ur. Gregor Kokorz i Helga Mitterbauer, 129-145. Bern: Peter Lang AG.
- KRAŠEVAC, Irena. 2011. Kulturnopovijesni okvir 19. stoljeća i počeci umjetničkog školovanja u Hrvatskoj. U *Zagreb – München. Hrvatsko slikarstvo i Akademija likovnih umjetnosti u Münchenu – zbornik međunarodnog simpozija*, ur. Irena Kraševac, Petar Prelog, 28-47. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
- KRAVAR, Zoran. 2003. *Antimodernizam*. Zagreb: AGM.
- KNEŽEVIĆ, Snješka. 1994. Lenuci i „Lenucijeva potkova“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 18: 169-185.

- KNEŽEVIĆ, Snješka. 1996. *Zagrebačka zelena potkova*. Zagreb: Školska knjiga.
- KNEŽEVIĆ, Snješka. 2003. *Zagrebu u središtu*. Zagreb: Barbat.
- KNEŽEVIĆ, Snješka. 2015. Bollé – Redivivus, *Kvartal* 12/3-4: 51-61.
- KOLACIO, Zdenko. 1974. *Vizije i ostvarenja*. Zagreb: Mladost.
- KOREN, Snježana. 2012. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*. Zagreb: Srednja Europa.
- KOŽUHOWSKI, Adam. 2013. *The Afterlife of Austria – Hungary. The Image of the Habsburg Monarchy in Interwar Europe*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- KOŽUHOWSKI, Adam. 2018. The Last Hundred Years: Some Observations on Historiography of Austria-Hungary, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 50/1: 119-133.
- LASLO, Aleksander. 1999. Modern Architectural Town Planning in Zagreb. U *Shaping the Great City: Modern Architecture in Central Europe 1890-1937*, ur. Eve Blau, Monika Platzer, 136-140. München – London – New York: Prestel.
- LENDVAI, Paul. 2014. *The Hungarians: A Thousand Years of Victory in Defeat*. New Jersey: Princeton University Press.
- LUETIĆ, Tihana. 2006. Socijalna slika studenata Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1874-1914, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 24: 199-222.
- LUETIĆ, Tihana. 2012. *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1878-1914)*. Srednja Europa: Zagreb.
- MACAN, Trpimir, Željko HOLJEVAC. 2013. *Povijest hrvatskoga naroda*. Zagreb: Školska knjiga.
- MALEKOVIĆ, Vladimir, ur. 2000. *Historicizam u Hrvatskoj*, knj. I-II. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt.
- MANČE, Ivana, Zlatko MATIJEVIĆ, ur. 2015. *Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti – Hrvatski institut za povijest.
- MAROEVIĆ, Ivo. 1977. O historicizmu u Zagrebu, *Peristil* 20: 123-144.
- MARUŠEVSKI, Olga. 1978. Kršnjavi i Bollé: nacrt za jedno naše razdoblje, *Život umjetnosti* 26-27: 67-77.
- MARUŠEVSKI, Olga. 1981. Izidor Kršnjavi i »dnevnik« njegove borbe za profesuru, *Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti* 7: 23-39.
- MARUŠEVSKI, Olga. 1985. Izidor Kršnjavi i hrvatska kultura, *Zbornik Trećeg programa Radio Zagreba* 12: 217-246.
- MARUŠEVSKI, Olga. 1986. *Iso Kršnjavi kao graditelj*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske.
- MARUŠEVSKI, Olga. 1993. Kršnjavi i umjetnički obrt. U *Slikar Iso Kršnjavi: čovjek svoga vremena*, katalog izložbe, ur. Margareta Legiša. 20-34. Zagreb: Škola primijenjene umjetnosti i dizajna.
- MARUŠEVSKI, Olga. 1997. Arhitektonsko-urbanističke veze Zagreba i Beča na prijelomu stoljeća. U *Fin de Siècle Zagreb – Beč*, ur. Damir Barbarić, 197-228. Zagreb: Školska knjiga.

- MARUŠEVSKI, Olga. 2002. *Iso Kršnjavi: kultura i politika na zidovima palače u Opatičkoj 10*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- MARUŠEVSKI, Olga. 2009. *Iso Kršnjavi kao graditelj*. Zagreb: II. nadopunjeno izdanje, Institut za povijest umjetnosti.
- MATKOVIĆ, Stjepan. 1997. Izbori za Hrvatski sabor 1897: afirmacija Khuenove auto-kracije, *Časopis za suvremenu povijest*, 29/3: 469-489.
- MATKOVIĆ, Stjepan. 2001. *Čista stranka prava 1894-1903*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- MATKOVIĆ, Stjepan, Ines SABOTIČ. 2005. Saborski izbori i zagrebačka izborna tijela na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. *Društvena istraživanja* 14/1-2, 75-76: 157-183.
- MARIJANOVIĆ, Stanislav. 1990. *Fin de Siècle hrvatske moderne (Generacije „mladih“ i časopis „Mladost“)*. Osijek: Izdavački centar Radničkog sveučilišta „Božidar Maslarić“.
- MARKUS, Tomislav. 1992. Mato Artuković, Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbo-bran 1884-1902), Naprijed, Zagreb 1991. *Časopis za suvremenu povijest* 24/3: 289-308.
- MARKUS, Tomislav. 1994. Demonizacija Habsburške monarhije kao metoda historijskih istraživanja, *Časopis za suvremenu povijest*, 26/1: 81-98.
- MARKUS, Tomislav. 2016. Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija od 1790. do 1918. Osnovne smjernice političke povijesti. U *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u »dugom« 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, 3-28. Zagreb: Matica hrvatska.
- MIROŠEVIĆ, Franko. 2005. Godina 1903. u Hrvatskoj u hrvatskim udžbenicima. *Časopis za suvremenu povijest* 37/3: 735-751.
- MODRIĆ-BLIVAJS, Dunja. 2007. Oblikovanje nastavnih programa iz povijesti u Khuenovo doba, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 39: 119-141.
- MUNK, Zdenka. 1978. U povodu Bolléa, *Život umjetnosti* 26/27: 94-103.
- OGRAJŠEK GORENJAK, Ida. 2004. »On uči, ona pogađa, on se sjeća, ona prorokuje«. Pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća. U *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman, 157-179. Zagreb: Ženska infoteka – Institut „Vlado Gotovac“.
- OGRAJŠEK GORENJAK, Ida. 2007. Otvaranje ženskog Liceja u Zagrebu. *Povijest u nastavi* 4/VIII: 147-176.
- OGRIZOVIĆ, Milan. 1920. *Hrvatska opera (1870-1920)*. Zagreb: Kr. zemaljska tiskara.
- OKEY, Robin. 2003. *Eastern Europe 1740-1985: Feudalism to Communism*. London – New York: Routledge.
- OSTAJMER, Branko. 2003. Izbor narodnog zastupnika u Đakovu 1884, *Scrinia Slavonica*, 3: 391-412.
- OSTAJMER, Branko. 2009. Khuen – ključna epizoda slavonskog regionalizma. U *Slavonija, Baranja i Srijem vrela europske civilizacije*, knj. 1, ur. Božo Biškupić et al. 390-397. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- OSTAJMER, Branko. 2015a. Hrvatski zastupnici u Zajedničkom saboru u Budimpešti (1868-1918). U *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*, ur. Pál Fodor i Dinko Šokčević, 471-478. Budimpešta: Institut za

- povijesne znanosti Istraživačkog centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti – Hrvatski institut za povijest.
- OSTAJMER, Branko. 2015b. Kako sam postao Magjaron – tri godine u životu Izidora Kršnjavoga (1883-1885). U *Zbornik radova znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana Mance i Zlatko Matijević, 25-42. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
- OSTAJMER, Branko. 2018. *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883-1903*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- OSTAJMER, Branko, Dinko ŽUPAN. 2022. Croatia under Károly Khuen-Héderváry. U *A History of the Croats. The Nineteenth and Twentieth Centuries*, ur. Nikica Barić, Zdenko Radelić, 175-193. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- OŠTRIĆ, Vlado. 1990. Nekoliko knjiga o počecima moderne Hrvatske (M. Gross, P. Korunić, I. Kršnjavi). Prinosi raspravama o njima, *Časopis za suvremenu povijest* 22/3: 129-143.
- PÉTER, Laszlo. 2012. *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective*, ur. Miklós Lojkó. Leiden: Brill.
- PETKOVIĆ, Nikola. 2003. *Srednja Europa: zbilja – mit – utopija: postmodernizam, postkolonijalizam, postkomunizam i odsutnost autentičnosti*. Rijeka: Adamić.
- POLIĆ, Martin. 1899. *Parlamentarna povijest Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa bilježkama iz političkoga, kulturnoga i društvenoga života*, 2. sv. Zagreb: Komisionalna naklada Kr. sveučilišne knjižare Franje Suppana.
- RAPO, Vesna, ur. 2002. *Hermann Bolle i Obrtna škola u Zagrebu*, katalog izložbe. Zagreb: Škola primijenjene umjetnosti i dizajna.
- PRELOG, Milan. 1978. Uz problem valorizacije historicizma, *Život umjetnosti* 26/27: 6-7.
- ROKSANDIĆ, Drago. 1986. Kontroverza Kršnjavi, *Danas* 23. 12. 1986: 35-36.
- ROKSANDIĆ, Drago. 1989. Znanstvena rasprava Modernizacija Hrvatske između politike i kulture. Organizirana u povodu objavljivanja knjiga Ise Kršnjavog »Zapisci iza kulisa hrvatske politike«. Ivan Krtalić, ur. Zagreb, 20. ožujka 1987., *Naše teme* 23/7-8: 1885-1896.
- ROKSANDIĆ, Drago. 2011. *UNIN-u i Danasu*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“.
- ROMSICS, Gergely. 2006. *Myth and Remembrance: The Dissolution of the Habsburg Empire in the Memoir Literature of the Austro-Hungarian Political Elite*. New York: Columbia University Press.
- RUKLIĆ, Zora. 1983. Iz dnevnika jedne djevojčice. Zagreb, srpanj 1911. – listopad 1912. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 400. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- RUMENJAK, Natalija. 1996. Nacionalni stereotipi u zagrebačkoj javnosti u početku XX. st. – *Obzor i Srbobran* (1901-1902. godine), *Povijesni prilozi* 15: 151-187.
- RUMENJAK, Natalija. 2000. Politička karikatura i slika „Khuenovih Srba“ s kraja 19. st. u Hrvatskoj, *Časopis za suvremenu povijest*, 32/3: 473-486.
- RUMENJAK, Nives. 2003. *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881-1892*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“.

- RUMENJAK, Nives. 2005. *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- SCHORSKE, Carl E. 1980. *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*. London: Weidenfeld & Nicolson, New York: Knopf.
- SIKIRIĆ ASSOULINE, Zvezdana, Filip ŠIMETIN ŠEGVIĆ. 2021. Reagiranje hrvatskih zemaljskih vlasti prilikom velikih poplava u ožujku i travnju 1895. godine, *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 17/1: 51-65.
- SIKIRIĆ ASSOULINE, Zvezdana, Melita VUKINA. 2024. *Hrvatsko pučko školstvo 19. stoljeća i zagrebačka Sramotna knjiga*. Zagreb: Školska knjiga – FF Press.
- STAHULJAK, Tihomil. 1943. Arhitektura u XX. stoljeću u Hrvatskoj. U *Naša domovina*, sv. 2, ur. Filip Lukas, 713-714. Zagreb: Izdanje Glavnog ustaškog stana.
- STAHULJAK, Tihomil. 1978. Hermannu Bolléu ad maiorem gloriam, *Život umjetnosti* 26/27: 109-117.
- STEINDORFF, Ludwig. 2006. *Povijest Hrvatske od srednjeg vijeka do danas*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- STIPETIĆ, Zorica. 1972. Smisao Keršovanijevih teza o hrvatskoj povijesti, *Časopis za suvremenu povijest* 4/3: 149-155.
- SZABO, Agneza. 2005b. Uzroci i posljedice političkih demonstracija u Hrvatskoj 1903. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 37/3: 587-608.
- SZABO, Agneza. 2011. *Ban Šokčević i njegovo doba*. Vinkovci: Povijesno i športsko društvo Hrvatski sokol.
- ŠEGVIĆ, Neven. 1952. Arhitektonska „moderna“ u Hrvatskoj, *Republika* 8/3: 179-186.
- ŠIMETIN ŠEGVIĆ, Filip. 2014. *Patriotizam i bunt*. Zagreb: Srednja Europa.
- ŠIMETIN ŠEGVIĆ, Filip. 2020. *Fin de siècle Beč i Beč 1900*. kao historiografski problem: pristupi, paradigme, rasprave. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 52/2: 81-128.
- ŠIMETIN ŠEGVIĆ, Filip. 2020. *Vlast, politika i kultura u Banskoj Hrvatskoj od 1883. do 1903. godine*. Dokt. dis., Sveučilište u Zadru.
- ŠIMETIN ŠEGVIĆ, Filip, Antea TOKIĆ. 2021. Kultura časti i nasilje: razvoj i ogled u slučaju „saborskog vritnjaka“, *Zbornik Odjela za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 39: 273-295.
- ŠIMETIN ŠEGVIĆ, Nikolina. 2015. Sich im besten Licht zeigen: Kroatien und Slawonien auf der Millenniumsausstellung in Budapest 1896. U *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th – 20th Century)*, ur. Iskra Iveljić, 179-214. Zagreb: FF press.
- ŠIMETIN ŠEGVIĆ, Nikolina. 2019. Vremenitosti Zagreba Josipa Horvata. U *Zbornik Drage Roksandića*, ur. Damir Agičić, Hrvoje Petrić, Filip Šimetin Šegvić, 617-630. Zagreb: FF press.
- ŠIMETIN ŠEGVIĆ, Nikolina. 2022. *Kraj Habsburške Monarhije. Intelektualna povijest debata i prijepora u britanskoj i američkoj historiografiji*. Zagreb: Plejada.
- ŠOKČEVIĆ, Dinko. 2016. *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*. Zagreb: Durieux.
- ŠTEFANAC, Tamara. 2011. Cenzurirani ilustrirani materijal u hrvatskim časopisima u vrijeme banovanja Khuena Hédervárya (1883-1903), *Libellarium* 4/1: 23-38.

- TANNER, Marcus. 1997. *Croatia: A Nation Forged in War*. New Haven – London: Yale University Press.
- TURKALJ, Jasna. 2009. *Pravaški pokret 1878-1887*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- TOMAŠEGOVIĆ, Nikola. 2018. Jedinstvom protiv (ne)sloge: nacionalna koncepcija napredne omladine, *Tragovi*, 1/1: 166-190.
- TOMAŠEGOVIĆ, Nikola. 2024. *Moderno ili narodno? Modernistički pokret u Hrvatskoj na prijelomu 19. i 20. stoljeća*. Zagreb: Srednja Europa.
- TOMLJENOVIĆ, Ivan. 2021. Reakcije hrvatskih novina i crkvene reakcije na dvoboj između narodnjaka Izidora Kršnjavoga i pravaša Milana Pavlovića 1885, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 53/2: 145-177.
- VÁRI, András. 2008. *Herren und Landwirte. Ungarische Aristokraten und Agrarier auf dem Weg in die Moderne (1821-1910)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- VRANIĆ, Igor. 2019. *Izidor Kršnjavi – A Sketch of an Intellectual at the Turn of the Twentieth Century*. Ph.D. diss., Florence, European University Institute.
- VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena. 2009. Modernizacijski uspon krajem XIX. i početkom XX. stoljeća. U *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, sv. IV: *Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Mislav Ježić, 103-114. Zagreb: Školska knjiga.
- VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena. 2018. Veliki župani – upravno-činovnička elita u hrvatskom društvu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, *Historijski zbornik*, 71/2: 269-282.
- VUJIĆ, Žarka. 1993. Hermann Bollé: ravnatelj neotvorena muzeja, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 2/17: 157-161.
- ŽIVANČEVIĆ, Milorad. 1964. *Ivan Mažuranić*. Novi Sad: Matica srpska.
- ŽMEGAČ, Viktor. 1993. *Duh impresionizma i secesije: studije o književnosti hrvatske moderne*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta.
- ŽMEGAČ, Viktor. 1998. *Bečka moderna: portret jedne kulture*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ŽUPAN, Dinko. 2002. Utjecaji Mažuranićeve reforme školstva na pučko školstvo u Slavoniji (1875-1885). *Scrinia Slavonica* 2: 277-292.
- ŽUPAN, Dinko. 2010. „Živio svijetli ban!“ Kako je u školskim spomenicama i izvještajima zabilježen posjet bana Dragutina Khuena-Héderváryja nekim mjestima Virovitičke županije 1889. i 1893). *Scrinia Slavonica* 10: 212-225.
- ŽUPAN, Dinko. 2013. *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Bansknoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Osijek – Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku i Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- ŽUPAN, Dinko. 2016. Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u „dugom“ 19. stoljeću. U *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švogor, Jasna Turkalj, 273-308. Zagreb: Matica hrvatska.

Internetski izvori

- HITREC, Hrvoje. 2013. Hrvatske kronike. Dostupno na: <http://www.hkv.hr/izdvojeno/komentari/hhitrec/15001-h-hitrec-nije-slucajno-da-se-opet-cesto-spominje-khuen-hedervary.html> (posjet 14.8.2024).

Enciklopedijske bilješke

- BATUŠIĆ, Slavko. Polić, Martin (1850-1903), Journalist. U *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*, sv. 8. 1983. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- GROSS, Mirjana. Khuen-Héderváry, Károly. U *Enciklopedija Jugoslavije*, 5. 1962. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- MATKOVIĆ Stjepan, Dinko ŠOKČEVIĆ. Khuen Héderváry, Károly (Dragutin, Karlo, Karl). U *Hrvatski biografski leksikon*. Dostupno na: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=204> (posjet 1.8.2014).
- ŠIDAK, Jaroslav. Polić, Martin. U *Enciklopedija Jugoslavije*, 6. 1965. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- s. a. Khuen-Héderváry, Károly. U *Biographical Dictionary of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century*. 2015. New York: Routledge.
- s. a. Khuen. U *Historisch-heraldisches Handbuch zum genealogischen Taschenbuch der gräflichen Häuser*. 1855. Gotha: Julius Perthes.
- s. a. Khuen Héderváry, Károly Graf, Politiker. U *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*, sv. 3. 1994. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

History of a Villain: how did Croatian Historiography Portray Ban Khuen?

The paper examines important assessments of various Croatian historians on the long-lasting regime of Count Khuen-Héderváry, viceroy/ban in Croatia-Slavonia (1883-1903). During several phases the reasons for the long-term negative interpretation of his political legacy and activities in Croatia-Slavonia are questioned and analysed. Such negative interpretations are reflected in the works of Croatian historians, publicists, politicians as well as other scholars who influenced historiography continually. The paper analyses the specific conditions under which a paradigm shift in historiography gradually and slowly occurs, that is, a mild deconstruction in the assessment of the period and a change in the perception of the Khuen-regime itself. Divided into several chronological units, the paper examines early historiography, historiography from 1918 to 1945, then historiography after 1945 and up to the political changes of 1990/1991, as well as from the 1990s to the present day. Relevant works are taken into account, primarily reviews and syntheses of Croatian history that present the overall results of the historiography of that time, as well as other monographs and professional research that present a influential interpretation of Khuen's rule in the period from 1901 to the most recent works in Croatian historiography. Special attention is paid to the daily press during the regime of Khuen-Héderváry (both oppositional and regime, because

this media also participated in creating a negative image of the ban (both the governing and oppositional press). Analytically, elements are found that have passed from criticism of the oppositional press (that is, the sphere of politics), through historians and others, into the sphere of historiography, marking the beginnings of the image of Ban Khuen that would later be transmitted through historiography. In addition to analysing the portrayal of Ban Khuen-Héderváry, the paper also takes into consideration parallelly related controversies in the form of two important figures who are usually viewed as the faces of the regime: Izidor Kršnjavi and Hermann Bollé. The paper concludes with the latest historiographical achievements that provide a more balanced account of the regime of Khuen-Héderváry.

Key words: historiography, Khuen-Héderváry, perception of ruler, end of the century, trends, cultural history

Ključne riječi: historiografija, Khuen-Héderváry, percepcija vladara, kraj stoljeća, trendovi, kulturna povijest

Filip Šimetin Šegvić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb
phillip.simetinsegvic@gmail.com

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

56

BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2024.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 56, broj 2

Izdavač / Publisher
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher
Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief
Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor
Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Filip Šimetin Šegvić (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history), Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

*Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /
Executive Editor for Publications Exchange*
Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant
Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*